

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 1. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

Sófalvi András
A Német Lovagrend várépítő tevékenysége a Barcaságban

E. Kovács Péter
A Habsburg hercegek szentföldi utazásai

C. Tóth Norbert
Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében

Pótó Júlia
Atlaszok és testek.
Anatómiai testkonstrukciók a 20. század elején

Turbucz Dávid
Horthy Miklós a fiumei Haditengerészeti Akadémián

Bartha Ákos
Bajcsy-Zsilinszky Endre fogságban és az ellenállás élén (1944)

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 1. szám

TANULMÁNY

Sófalvi András · A Német Lovagrend várépítő tevékenysége a Barcaságban	5
E. Kovács Péter · A Habsburg hercegek szentföldi utazásai	17
Pótó Júlia · Atlaszok és testek. Anatómiai testkonstrukciók a 20. század elején	39
Turbucz Dávid · „Mi tagadás, nem tartoztam a szorgalmas tanulók közé”.	
Horthy Miklós a fiumei Haditengerészeti Akadémián	61
Bartha Ákos · Bajcsy-Zsilinszky Endre fogságban és az ellenállás élén (1944)	75

MŰHELY

Kováts Antal András · A budapesti svájci képviselő története	115
Horváth Csaba Sándor · Két világrendszeren átívelő vasúti vállalat, a GYSEV	123

FORRÁS

C. Tóth Norbert · Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében	149
---	-----

BARTHA ÁKOS

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE FOGSÁGBAN ÉS AZ ELLENÁLLÁS ÉLÉN (1944)

.....
ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY IN CAPTIVITY AND AS LEADER OF THE RESISTANCE
(1944)

The paper surveys the last nine months of the life of Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944), a period which has been fixed in Hungarian historiography as the apogee of his career. Having examined his fight against the German occupation forces in close armed combat, the author goes on to present the long captivity of the politician on the basis of a hitherto unexploited group of sources, namely his letters which had been smuggled out of the prison. This source material reveals a much wider contact network that has hitherto been emphasised. After his liberation, Bajcsy-Zsilinszky officially also emerged as the leading figure of the Hungarian anti-Nazi opposition. Over these few weeks, one can follow almost on a daily basis the activities of the president of the Liberation Committee of the Hungarian National Rising, as well as the organisation of the Hungarian opposition movement. Finally, the circumstances of his discovery, the judicial procedure and the last days at Sopronkőhida are examined, with the help of a great number of memoirs, archival sources and the contemporary court registers.

Keywords: Endre Bajcsy-Zsilinszky, anti-nazi resistance, German occupation, Arrow Cross
.....

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikai pályájának csúcspontja életének utolsó éve volt. Illyés Gyula szavaival: „az olyan pályavég, mint az övé, sugarat vet a pályakezdsre is. Egy tisztaságra szánt jellem küzdi a tőkely felé magát, még a rossz súrolásaival is, egy szennyező társadalomban.”¹ Általánosságban is megállapítható, hogy a mártír politikusra vonatkozó visszaemlékezések – emberileg érthető módon – az emléképolás íratlan szabályai szerint, az 1944-es tragikus vég fénytörésében születtek, respektálva az elveiért életével fizető politikus személyét. Ebből fakadóan a pályáiv máig meghatározó értelmezési keretét a rendkívül gazdag életmű 1944. évi eseményei határozzák meg. Ez a teljes életút szempontjából azonban igen problematikus, mivel eltakarja előlünk a korabeli kontextusokat és döntéshelyzeteket, amelyek gyakorta csupán az értelmező történelmi

Bartha Ákos, OTKA posztdoktor, MTA BTK TTI, Horthy-korszak témacsoport. A kutatást a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézet támogatása tette lehetővé.

¹ Illyés Gyula: Zsilinszky. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. Bp., 1984. 488.

munka által állnak össze ok-okozati láncná. Az életművet valósággal beborító, gyakorta öngigazoló és/vagy politikailag motivált visszaemlékezések java ráadásul éppen erre az évre fókuszál, vagyis 1944 nemcsak Bajcsy-Zsilinszky Endre közéleti karrierje, de a hozzá kapcsolódó kommemorációs gyakorlat megismerése szempontjából is kulcsfontosságú. A forráscentrikus interpretáció emellett hozzájárulhat a német megszállásra, a nyilasuralomra, a magyar háborúellenes ellenzékre és a náciellenes ellenállásokra vonatkozó ismereteink időszerű továbbmélyítéséhez is.² Az alábbiakban erre tesztek kísérletet.

„A Szent János téri csata”

Magyarországi politikai körökben 1944 márciusának első felében már erősen rebesgették a német megszállást. A veszélyt érzékelve a politikai élet több jelentős alakja felkereste a miniszterelnököt is. A kritikus hetekben makacs influenzával küszködő, szellemi feladtaival – többek között a *Szent István* és *A magyar nemzet regénye* című, később elkallódott kézírataival – foglalkozó Bajcsy-Zsilinszky³ ezúttal vitéz Kiss János nyugalmazott altábor-

² Pócs Nándor okkal hangsúlyozza, hogy „az ellenállás meghatározásának tisztázása sürgős feladat lenne, ugyanis hiába használjuk fogalomszerűen, lényegében még az a vita sem folyt le, hogy milyen »ellenállások« voltak vagy lehetek egyáltalán. A rendszerváltás előtti diskurzusok a hatalom legitimálása érdekében szinte teljesen elsinkófálták a nem-kommunista ellenállók szerepét, azóta pedig nem jelent meg az ellenállást teljes egészében összefoglalni kívánó munka.” [Kiemelések az eredetiben.] Pócs Nándor: Palota-ellenállás. *Betekintő* 2018/1. (http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_1_pocs_0.pdf. A letöltés ideje: 2019. február 25.) Pócs helyzetelemzését azzal egészíthetjük ki, hogy 1994-ben napvilágot látott egy fontos tanulmánykötet, jóllehet az itt közölt tanulmányok szerzői több esetben egymástól teljesen eltérő következtetésekre jutottak. Lásd *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk. M. Kiss Sándor. Bp., 1994. Az bizonyos, hogy a szakirodalomban mai napig bevett, fő értelmezési keret – vagyis az „antifaszizmus” fogalma – újragondolásra szorul. Mint Papp István kiemelte, a „németellenes, függetlenségi mozgalom elnevezés” „pontosabb az antifasisztánál”, ugyanis bár a résztvevők szemben álltak a „fasiszta vagy náci ideológiával”, „sokkal inkább” a Magyarországon nagy hagyományokkal bíró – a függetlenségi gondolathoz is könnyen kapcsolható – „hagyományos németellenes hívószavakkal, elgondolásokkal operáltak”. Papp István: Kovács Imre szerepe a németellenes függetlenségi mozgalomban. In: *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Szerk. Sipos Levente. Bp., 2013. 93. A paradigmaváltásként is értékelhető állítást azzal egészíthetjük ki, hogy a magyar náciellenes politikában – sőt, esetenként a zsidómentésben – *virtigli* szélsőjobboldaliak (például Zsabka Kálmán) és az olasz fasizmus csodálói (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre) is komoly szerepet játszottak. Zsabkáról lásd Szécsényi András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. In: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Szerk. Ungváry Krisztián. Bp., 2013. 257–292. Másrészt a valóban történelmi hagyományokkal bíró „németellenesség” fogalma félrevezető az olyan politikusok esetében, mint például a német–magyar identitású Gratz Gusztáv, aki a nemzetiszocializmus kérlelhetetlen ellensége volt. Ezért én a nyelvtörők (vö. „nemzetiszocializmus-ellenes”) elkerülése végett a kétségkívül publicisztikai ízü, de rövid és kezelhető „náciellenes” jelző mellett teszem le a garast.

³ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Juhász Gézának. 1944. március 4. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (= RETÖRKI Archívum), Vigh Károly hagyatéka, Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó iratok 14. doboz. Alighanem erre a műre célzott később Parragh [1945 után Parragh, illetve Parragi] György, aki a politikus „egyik legzseniálisabb írásának” a *Magyar történelem* című művét tartotta, jóllehet Parragh szerint ez a szöveg „1943 második felében” elkészült. „A hazai történelem minden eseményét a német fenyegetés árnyékában és a magyar függetlenségi akarat fényugarában mutatta meg. [...] Akkor, sajnos ez a tanulmánya, éppúgy, mint sok más eredeti, értékes írása, a cenzúra miatt nem jelenhetett meg.” Parragi György: Toldi Miklós lelke. *Magyar Nemzet* 1948. november 14.

nagy társaságában érkezett Kállay Miklóshoz, s a katonai ellenakció, valamint a munkáság felfegyverzése mellett kardoskodott.⁴ Álláspontját 1944. március 16-án – ezen a napon kapott értesítést Fall Endrétől, a Revíziós Liga ügyvezető igazgatójától az ország várható német megszállásáról⁵ – kelt levelében nyomatékosította is.⁶ Egy nappal korábban, a Független Agrárdemokrata Párt Drozdy Győző villájában tartott „alapító megbeszélésén” még sikerült rendezni viszonyát liberális ellenzéki politikustársával, Rassay Károllyal – akivel a korábbi években több együttműködési kísérlete is zátonyra futott –, azonban a békülésnek már nem volt igazi politikai tétje.⁷ A pár nappal később bekövetkezett német megszállás már eldöntött tény volt Berlinben. Sejtették ezt a honi náciellenes erők is, ahogyan azt Ortutay Gyula utolsó pénteki „Pannónia-vacsorát” megörökítő visszaemlékezése is érzékelteti. Az 1944. március 17-i estéről a kisgazdapárti politikus fejében Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János összetűzése maradt meg legélesebben. Bajcsy-Zsilinszky a várható ellenállásról faggatta Kisst, aki azonban tárgyalásokat emlegetett, majd hallgatásba burkolózott, mígnem barátja számon kérő szavain felcsattant: „Ki mondta, mikorra kell előkészíteni az ellenállást, Bandi? Mondtad-e, hogy március 17-re vagy július 6-ra vagy október végére? Semmit sem mondtál. Se te, se más.”⁸ Barcs Sándor emlékei szerint ezen a vacsorán Bajcsy-Zsilinszky arról számolt be, hogy – Tildy Zoltán javaslatára – Kállay után a belügyminisztert is felkeresték, „aki kijelenti nekik, hogy német megszállás esetén a csendőrség és a rendőrség ellent fog állni”.⁹

Másnap este a kisgazdapárti politikus Somogyi Béla közjegyző, felsőházi tag lakásán találkozott a Vezérkari Főnökség (= VKF) hírszerző és kémelhárító osztályának vezetőjével. Kádár Gyula visszaemlékezésében ekképp idézte az ellenzéki politikust: „»Hát vedd tudomásul, ha bejönnek, mi magyarok, ha mással nem, őseink csontjával verjük ki őket!« Nyugodtan érveltem: »Ez szép. De az ősök csontja fenét sem ér a harcokcsik ellen.« Leccsillapodott.”¹⁰ Bajcsy-Zsilinszky Somogyi Bélától éjjel háromkor érkezett haza lakására, és a zaklatott napok folyamányaként hosszas veszekedés kerekedett közte és élettársa

⁴ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam*. I–II. Bp., 2012. II. 181. Megjegyzendő, hogy Kiss János katonai memorandumát korábban Bethlen Istvánnak is megküldték, aki a magyar haderőre vonatkozó adatokat „túl optimistán” tartotta. Bethlen István levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1943. november 15. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Miklós segítségével. [Gépelte másolatok.] MTA BTK TTI Könyvtár. Kiss két nappal később – hadosztályokra bontva – részletezte barátjának érveit. Uo. Kiss János levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1943. november 17.

⁵ Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné: 1944. március 19-e egy budai lakásban. In: *Kortársak*, 412.

⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kállay Miklósnak. 1944. március 16. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára (= OSZK Kt) 28. fond. 91.

⁷ A kormánytámogatást is élvező, Nagy Ferenc irányította Parasztszövetségénél radikálisabb politikát tervező alakulatot Drozdy szervezte. A megbeszélésen – a liberális politikus emlékei szerint – Bajcsy-Zsilinszky mellett Dénes István, Rupert Rezső, Mezőfi Vilmos, Jenes András és Gyúrói Nagy Lajos is részt vett. *Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*. Szerk. Paksy Zoltán. Bp., 2007. 224., 235–236.

⁸ Ortutay Gyula: Bajcsy-Zsilinszky Endre a fiatalok között. In: *Kortársak*, 403–404. Ortutay naplója nem említi ezt az eseményt, igaz, 1944. március 11. és 19. között nincs benne bejegyzés. Ortutay Gyula: *Napló*. I–III. (1938–1954.) Bp., 2009–2010. I. 365.

⁹ Barcs Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endréről. *Tiszatáj* 36 (1982) 1. sz. 69.

¹⁰ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I–II. Bp., 1978. II. 661. Az özvegy szerint többen is voltak a találkozókn. Bende Mária Sajgó Győző orvostábornokot nevesítette még. Özv. Bajcsy-Zsilinszky: 1944. március 19-e, 412.

között, így meglehetősen későn tért nyugovóra.¹¹ Számunkra ez csupán azért érdekes, mert 1944. március 19-én – vasárnap – szokatlanul korán, háromnegyed kilenckor csengettek tabáni lakásának ajtaján. Bajcsy-Zsilinszky még aludt, Bende Mária pedig bosszúsan küldte el a képviselő urat kereső idegent. Nemsokára azonban a csöngetés megismétlődött, ám ezúttal már három német „SS-legény” állt az ajtóban, akik a résnyire kinyitott kisablakon benyúlva igyekeztek a kilincset belülről lenyomni. Bende rájuk csapta a kisablakot, mire a „csengő ismét megszólalt, és szinte szakadatlanul csengett”. A politikus párja sokkot kapott, s csak egy papírcédulára felírva tudta értésére adni hitvesének: „itt vannak a németek.”¹²

Bajcsy-Zsilinszky régóta készült erre a pillanatra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kézen is állt rá. Először Éliássy Sándor rendőrőfkapitánytól kért védelmet képviselői mivoltára hivatkozva, ám telefonon közölték vele: őket is megszállták a németek. „Közben újból és újból dörömböltek a lakás ajtaján. Endrét nem izgatta a dolog, mintha ott sem lennének, megszokott rendje szerint megfürdött, megborotválkozott és felöltözött” – emlékezett későbbi felesége, aki miután valamelyest összeszedte magát, a kompromittáló iratokat próbálta gyorsan elrejtetni. A megszállókat szintén meglepte a nem várt ellenállás. Némi tanakodás után lezárták a ház kapuját és erősítést kértek. Visszatérve már nem sokáig bajlódtak a csengővel, kilöttek a zárat és behatoltak a lakásba. Bajcsy-Zsilinszky a nemrég beszerzett Browning márkájú pisztolyával fogadta a „látogatókat”, akik géppisztolysorozattal feleltek. „Az ajtóüvegek, az ablakok, a tükrök szilánkjai csörömpölve szóródtak szét a lakásban”, a megszállók szétlőtték a rádiót, míg a pisztolyával még csak ismerkedő magyar politikus a fürdőkályhát lyuggatta ki. Bajcsy-Zsilinszky németül bement a sebesüléseit (has- és válllövés), majd miután utolsó tőltényét is kilötte, kedvese kérésének eleget téve megadta magát, kidobva pisztolyát a németeknek. A több sebből vérző politikust leteperték, kezét hátrakötötték, majd – Domokos József szerint a majdan őt is rabosító „Walker őrnagy”,¹³ míg Lévai Jenő tudósításában Otto Klages SD Hauptsturmführer instruálásával¹⁴ – elvezették. „Mielőtt beléptek volna az autóba, a közben odasereglett emberek felé elkiáltotta magát: »Éljen a független és szabad Magyarország!«” – emlékezett élettársa.¹⁵

¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre és Bende Mária feszültségekkel terhes kapcsolatának legválságosabb időszakát irodalmi eszközökkel, de többek között a kéziratot börtönnapló áttanulmányozása alapján örökítette meg Patak Márta *A képviselő hagyatéka* [kézirat, 2017.] című drámájában.

¹² A riadólánc már éjjel elkezdődött, amikor Rodolfo Mosca, a budapesti egyetem tanára igyekezett otthonában, telefonon elérni a politikust, sikertelenül. Reggel Parraghi György, Csetényi József és „Bródy” [alighanem Ernő] is hívta Bajcsy-Zsilinszkyt a börtönlevelek szerint. A letartóztatásokat az Alfred Trenker parancsnoksága alatt álló Gestapo-különítmény végezte, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal [RSHA] vezető Ernst Kaltenbrunner listája alapján. Ő az SD budapesti ágenseitől kapta a neveket. Bokor Péter: Halálos karácsony. Interjúmontázs a Magyar ellenállási mozgalom regényéhez. *Népszabadság* 1992. december 23.

¹³ Domokos József: *Két per egy kötetben*. Bp., 1978. 224. Alighanem Walker Sturmscharführerről van szó. Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Bp., 2014. 83.

¹⁴ Lévai Jenő: A Toplitz-tó rejtélye. Beszél az egyetlen SS-szemtanú. *Magyar Nemzet* 1963. november 21.

¹⁵ Az elfogatás egy másik, széles körben elterjedt (zárkilövéses, pizsamában elhurcolásos) verziójának forrása: Lévai Jenő: *A hősök hőse...! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*. Bp., 1945. 23. Az erőszakos lefogatás itthon hamar hírré váló eseménysora Gosztanyi Péter szerint „nincs német részről dokumentálva. [Bajcsy-Zsilinszky – B. Á.] Kihallgatási jegyzőkönyveit is hiába kerestem különböző amerikai vagy

A németek egy része házkutatás céljából a lakásban maradt Bende Máriával. Nem végeztek alapos munkát, így Kiss Jánosnak a megszállás megakadályozására készített, térképekkel illusztrált felvonulási tervét „félredobták és ott felejtették”.¹⁶ A tervet később párja Kiss János Kék Golyó utcai lakására vitte.¹⁷ Ugyanakkor a németek ezt a „szívességet” a névleg Bajcsy-Zsilinszky által szerkesztett, gyakorlatilag a népiek lapjaként működő *Szabad Szó* megvásárlására – a Nemzeti Bank elnökétől, Quant Richárdtól – kapott ötvenezer pengővel nem tették meg, Bende emlékei szerint azt magukkal vitték. (Ugyanő informál 1944. március 23-i visszatérésükről, aminek szerinte némi kávé, tea, két ébresztőóra és egy írógép esett áldozatul.) Miután a nem várt látogatók távoztak, az élettárs összeszedte a fontosabb iratokat, hogy azonnal Fóris László miniszteri tanácsosnál rejtse el őket a Logodi utcában. Ott azonban a küldeményt nem fogadta a házigazda,¹⁸ így ideiglenesen a Lövőház utcában lakó László Magdánál – Bajcsy-Zsilinszky első világháborús parancsnokának a lányánál – kötötték ki az iratok, mielőtt két hónappal később Tápíósülyén, Bende Mária országos társadalombiztosítási intézetbeli munkatársánál, Szücs Sándornál leltek volna új otthonra. A két hölgy (Bende Mária és László Magda) ezután felkereste Endre öccsét, Zsilinszky Gábort, és közölték vele a történeteket. Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor Fall Endre (vagy Fóris László) és Parragi György értesítését kérte egy futáron keresztül.¹⁹

Rabságban

Mindeközben a sebesült politikust – akinek Budapesten hamar halálhíre kelt²⁰ – a már korábban is a német biztonsági szervek által felügyelt Dunagőzhajózási Társaság Széchenyi rakparti pincéjébe vitték.²¹ Itt régi ismerősök közé került, többek között Sigray Antalt, Rassay Károlyt, Mónus Illést, Baranyai Lipótot, Csekonich Ivánt, Barcs Sándort és az egykoron nyilas Rác Kálmánt is ide hurcolták. A hordágyon fekvő Bajcsy-Zsilinszkyt – akit a

német levéltárakban” – tette hozzá a történész. Gosztanyi Péter: A magyar ellenállási mozgalom és visszhangja a német iratok tükrében. In: *Magyarország 1944*, 9.

¹⁶ Özv. Bajcsy-Zsilinszky: 1944. március 19-e, 415–416.

¹⁷ Vigh Károly: Zsilinszky börtönlevelei. *Tiszatáj* 38 (1984) 3. sz. 69.

¹⁸ Az egyik börtönlevél szerint Fóris maga vállalkozott egy esetleges iratmentésre, igaz, nem saját lakását jelölte ki rejtékhelyül. Bajcsy-Zsilinszky a kínos eset után visszaküldte hitvesét egyrészt exkuzálni magát, másrészt az ígért 3000 pengő reményében, amit annak idején erdélyi könyvének magyar kiadására ajánlott fel a miniszteri tanácsos. Levelezés, 1944. április 13. Később Teleki Ádámon keresztül a Lakatos-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterénél, Rakovszky Ivánnál igyekezett puhatólni ez ügyben. Levelezés, 1944. szeptember 27. Az eredeti levelek és gépelte átiratok: OSZK Kt 28. fond. 182. és 222. (A levelek dátumát mindig a folyószövegben adom meg.)

¹⁹ Özv. Bajcsy-Zsilinszky: 1944. március 19-e, 412–418. Vö. Szücs Sándor: Mit kezdjünk Bajcsy emlékével? In: Kerécsényi Zoltán: *Az utolsó nyár. Bajcsy-Zsilinszky Endre életének utolsó szakaszairól, valamint magyar antifasiszta ellenállásról*. Bp., 2013. 165. A futárt – Bajcsy-Zsilinszky instrukciói szerint – küldő Pazár Zoltán Fórisra emlékezett, míg a Fórisékban alaposan csalódó özvegy Fallra. Pazár Zoltán levele Parraghi Györgynek. (http://hertelendy.pw/content/index.php/Dr._Hertelendy_D%C3%A9nes_eml%C3%ADt%C3%A9se. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 6.)

²⁰ Vö. Heltai Jenő: *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945*. Bp., 2017. 16. 33.

²¹ Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 73. „Zsilinszky Andor” [sic!] véres elfogásáról az 1944. március 19-i minisztertanácson is megemlékeztek. *Források Budapest múltjából*. I–V/b. Szerk. Ságvári Ágnes et al. Bp., 1971–1988. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai I–V, IX) III. (1919–1945) 528.

nyirkos, hideg pincében Sigray Antal bőrkabátja melegített²² – innen a magyar királyi rendőrség német felügyelet alatt tartott budapesti főkapitányságára szállították számos társával egyetemben. Rassay Károly megrendülten emlékezett vissza a megalázó helyzetre: „Magyarország fővárosában, a magyar rendőrség épületében, magyar rendőrök sorfala között a német SS-csőcselék barmok módjára hajtotta a magyar országgyűlés tagjait a német rendőrség fogságába.”²³ Bajcsy-Zsilinszkyre is sokszerűen hatott fogdatásuk: „Hétfőre virradó éjszaka a folyosón, a főkapitányság cellájában feküdtem pusztá fapadon, fájdalmas sebeimmel még orvost sem engedtek hozzám, a németek nem nyúltak hozzám, csak irtózatossan szidtak és fenyegettek” – írta március 25-i levelében, s az esetre két héttel később is visszatért (1944. április 9.). Később, a magyar hatóságok előtt tett vallomása szerint a németek ekkor még csupán „a fegyverhasználat tárgyában” intéztek hozzá kérdéseket.²⁴ Sérüléseit végül másnap láthatta el dr. Pazár Zoltán és dr. Leviczky Károly, megállapítva, hogy „két lövésű sérülést szenvedett: egy bennrekedt lövést bal vállízülete tájékán és egy áthatolót alhasán a bal oldalon”.²⁵ Mivel nem lehetett megállapítani, hogy mennyire súlyos a sérülés (roncsolódtak-e a belső szervek), elrendelték a Mosonyi úti rabkórházba történő átszállítását. Bajcsy-Zsilinszky reputációját jelzi, hogy – mint a börtönlevelezésből kiderül – útközben a mentősök beiktattak egy rövid kitérőt a Szent János térre, az előző napi „ütközet” nyomait megtekintendő.²⁶

A toloncház rabkórházában Simay Artúr rendőrorvos operálta meg (sikeresen) Bajcsy-Zsilinszkyt,²⁷ akit fogvatartói egyszemélyes cellában helyeztek el az első emeleten.²⁸ A politikus – akinek letartóztatását az MTI híradása szerint egy svájci lap világgá kürtölte²⁹ – ápolója, „Szabó bácsi” segítségével tartotta a kapcsolatot a külvilággal. Ő juttatta ki Bende Máriának a fennmaradt börtönlevelezés első darabjait.³⁰ Az 1980-as évek közepén Vigh Károly erősen szelektált válogatást közölt az anyagból, előrebocsátva, hogy az Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattárában elhelyezett – nem kutatható – levelekben „számos olyan politikai helyzetelemzés és kortársakról írt jellemzés” található, „amelyeknek a közvételére még valóban nem érkezett el az idő”.³¹ Az alábbiakban a kapcsolati hálót tekint-

²² Békés Márton: *A becsület politikája – gróf Sigray Antal élete és kora*. Bp., 2007. 195–196.

²³ Idézi L. Nagy Zsuzsa: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly életútja 1944–1953 között. *Századok* 137 (2003) 1427. Vö. uo. 1426.

²⁴ Domokos: *Két per*, 232. (Ekkor még jegyzőkönyvet sem vettek fel.)

²⁵ Pazár Zoltán levele Parraghi Györgynek. A börtönlevelekben pontatlanul [Litovszky] nevesített Leviczky Károly rendőr-főorvosról lásd *Magyarország Tiszti cím és névtára*. IL. [Szerk. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatala] Bp., 1942. 144.

²⁶ Bajcsy-Zsilinszky férfias viselkedését a németek is elismerésre méltónak tartották. Vö. pl. Heltai: *Négy fal között*, 42. (1944. április 6-ai bejegyzés.)

²⁷ Dernői Kocsis László: *Bajcsy-Zsilinszky*. Bp., 1966. 269.

²⁸ Egy szemtanú beszámolója Bajcsy-Zsilinszky Endre és Zityics szerb felkelővezér találkozásairól a rabkórházban. *Kossuth Népe* 1945. május 17.

²⁹ *A La Suisse* közli Zsilinszky, Szakasits és Baranyai letartóztatását. MTI Házi tájékoztató. 1944. március 23. 2204. szám.

³⁰ Maga a levelezés is utal olyan küldeményekre, amelyeket nem tartalmaz az egyébként jelentős méretű gyűjtemény.

³¹ Vigh: Zsilinszky börtönlevelei, 55.

ve is rendkívül informatív teljes szövegtörzset alapján igyekszem teljesebb képet nyújtani Bajcsy-Zsilinszky Endre pályájának erről a homály fedte időszakáról.

„Nagyon szívesen, emberségesen fogadott mindenki, szerencsére – és csodaképpen – itt mindenki, vagy majdnem mindenki magyar” – fogalmazott új körülményeiről első levelében a politikus iratai és rabtársai iránt érdeklődve, részletezve egyúttal saját hányattatásait is.³² „Rengeteget szenvedek álmatlanságtól. S hogy nem olvashatok. A bortalanságot aránylag könnyen bírom” – tette hozzá. Idővel mind a vissza-visszatérő borproblémát,³³ mind a könyvhiányt sikerült küldeményekkel orvosolni. Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a Bibliát forgatta nagy kedvvel, de Giovanni Papini *Krisztus története* című munkáját is kérte, emellett regényekkel pallérozhatta francia nyelvtudását (Balzacot, Anatole France-t olvasott, de még Céline-nel is megpróbálkozott), s kedvesét is franciatanulásra biztatta, a jövőre gondolva. Könyvéhsége csillapításában nyártól a Grill könyvkereskedésben dolgozó Ortutay Gyula is segítségére volt, akit művelődéspolitikai instrukciókkal látott el 1944. szeptember 27-én kelt levelében. Felvillanyozódásának oka Ortutay a „pártnak” – értsd: a Kisgazdapártnak – írt „gyönyörű művelődéspolitikai reformterve” volt. A Barcs Sándortól csak hallomásból ismert terv alapján Bajcsy-Zsilinszky megígérte, hogy a néprajztudásra „nagyon fontos szerep vár a művelődéspolitikában”. „Börtönolvasmányai közt a politikai művek, emlékiratok mellett elsősorban művelődéspolitikai könyveket kért tőlem” – emlékezett Ortutay,³⁴ másutt kiemelve, hogy német, angol és francia nyelvű könyvekről volt szó.³⁵ Még ennél is fontosabb volt az igencsak beszűkülő magyar napilap-repertoár beszerzése: az *Esti Újság*, *Pester Lloyd*, *Uj Magyarság*, *Magyar Kurír*, *Uj Nemzedék*, *Pest*, *Egyedül Vagyunk*, *Uj Magyarországi (?)* és az *Ország* szerepelt a kívánságlistáján. „Nagyon kérlek: vedd az újságot nagyon komolyan s ha választani kell ebéd [készítése, hordása – B. Á.] és újság között, az újságot válaszd” – írta szeptember 6-án Bende Máriának,³⁶ jóllehet Drozdy Győző titkárnője is vitt be számára lapokat és leveleket.³⁷

Politikai kapcsolatait főképp szomorú véget ért unokatestvére [Zsilinszky Antal] gyermekének, Zsilinszky Istvánnak, „Pistukának” a segítségével ápolta. Első levelében arra

³² Bevezető tanulmány kíséretében közli Bartha Ákos: „El voltam szánva a halálra”: Bajcsy-Zsilinszky Endre első börtönlevele (1944. március 25.). *ArchívNet* 18 (2018) 1–2. sz. (<http://www.archivnet.hu/el-voltam-szanva-a-halalra-bajcsy-zsilinszky-endre-also-bortonlevele-1944-marcius-25>.)

³³ „Ne küldj nekem rendszeresen 1 liter bort. Egyrészt nem akarom újból megszokni a sok italt, másrészt félek, hogy észreveszik.” Levelezés, 1944. szeptember 19. Október 6-án ugyanakkor már azt javasolja, hogy keressen egy megbízható bortermelőt, mert „bizony már megint nagyon megköstöltem a bort”.

³⁴ Ortutay Gyula: Bajcsy-Zsilinszky Endre a fiatalok között, 397.

³⁵ Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky börtönlevele a Gestapo börtönéből. *Kritika* 8 (1979) 1. sz. 3–4.

³⁶ A hírek beszerzésében állítólag segítségére volt Fodor Pál, a *Kis Újság* munkatársa is. Lévai: *A hősök hőse*, 26. Dornó: *Bajcsy-Zsilinszky*, 271. Fodor „az egyik legjobban informált németellenes újságíró, Kánya Kálmán külügyminiszter és a titkosszolgálatot vezető Ujszászy István bizalmasa” volt. Dési János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. Bp., 2017. 69. Ő azonban – az életrajzi lexikon szerint legalábbis – már márciusban elhunyt, így nem lehetett huzamosabb ideig Bajcsy-Zsilinszky informátora. *Magyar Életrajzi Lexikon*. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>). Legutóbbi megtekintés: 2019. február 25.) Lévai egy másik munkája szerint „kis Fodort” a nyilas uralom alatt dobták ki a németek a fogház emeletéről. Lévai Jenő: *A Margit-kőrúti vészbírák... Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékjeik ellen*. Bp., 1945. 86.

³⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endréné nyilatkozata Drozdy Győző igazolóbizottsági eljárása alkalmával. Bp., 1946. december 18. Lásd *Elvett illúziók*, 444–445.

biztatta, „menjen föl Jarosshoz [Jaross Andor belügyminiszterhez – B. Á.], aki tisztességes ember, vitéz katona volt egy lovas divízióban velem [...]”³⁸ és engem mint katonát mindig igen nagyra tartott, ezt tisztí társaságban hangoztatta (Csorba Géza szerint), s a legutóbbi költségvetési vitán is tisztességes volt, meg is köszöntem neki, s azt felelte, ezután is így viselkedik velem szemben. Melegen kezet ráztunk. Ő tudja, hogy igaz magyar hazafi vagyok. Elfogult, szélsőséges, de jóhiszemű és gavallér gondolkodású. Pista ezzel vezesse be, hogy egyenesen neki meséltem mindezt. S ezután lehet a lényegre térni: mi a szándékuk velem?” Bajcsy-Zsilinszky a család nevében kérte, „ne adjanak ki a németeknek”. „Legjobb lenne, ha szökni engednének. Ha pedig magyar hatóságok is halálra ítélnének, ne akasszanak fel. Erre az esetre sem kegyelmet kérek, hanem csak tisztességes golyót” – írta 1944. március 25-én. Másnap ugyanakkor nyomatékosan kérte hitvesét, „nehogy valami mentési akciót kezdjenek” érte, hiszen „most sem vagyok megtörve, nagy úrnak tudom magam, mint amilyen mindig voltam. Nemzetem és az én imádott magyar népem szívében pedig sohasem halok meg, ezt jól tudom. Azt is tudom, hogy még Újvidéken is lesz szobrom, csak ne adja Isten, hogy ez a város megint idegen államhoz tartozzék.”

Bajcsy-Zsilinszky saját későbbi megbecsültségébe vetett rendületlen hite is szerepet játszott abban, hogy Bende Máriaéhoz fűződő, több mint két évtizedes kapcsolatát – saját szavával: „barátságát” – esküvővel pecsételje meg. Úgy vélte, majdani özvegyét nem hagyja magára, sőt tisztelni fogja az újjászülető Magyarország (már csak azért is, mert „a szellemi kincs, amit oly okosan megmentett, mérhetetlen”).³⁹ Azt is tudta azonban, hogy jelen helyzetben mindez „csak veszedelembé sodorná” legfőbb bizalmasát,⁴⁰ akit a nyilas *Összetartás* is számon tartott.⁴¹ Bajcsy-Zsilinszky ezért levélben rögzített végrendeletben erősítette meg, hogy „mindenemet lélekben régen szeretett feleségemre, Bende Máriaéra hagytam” [sic!] (1944. április 4–6. között). Az esküvőt hosszas előkészületek után, augusztus 11-én tartották meg, az illetékes német tiszt engedélyével.⁴² Tanújuk a régi harcostárs,

³⁸ Első világháborús, közös kalandjukról egyik könyvében említést is tesz: „az óriásfát Jaross Andor, lovas-hadosztályunk lovastüzér zászlósa is vitézül megmászta néhányszor, mint tüzérmegefigyelő, onnan irányítván ágyúbelövését.” Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egyetlen út: a magyar paraszt*. Bp., 1938. 88.

³⁹ Hitvesének Bajcsy-Zsilinszky két feladatot szánt. A Bende Mária édesanyjáról való gondoskodást, valamint „gondozni az én szellemi hagyatékomat. Hiszen az mérhetetlen becsű az országra. Azt csak maga tudja, hol mit kell keresni. Levelezésem kötetekre fog menni. Ez lesz a Maga másik szent hivatása, ha már én nem élek.” Levelezés, 1944. április 13. Egy dátum nélküli, április közepén kelt levelében arról ír, hogy hagyatékának „első részét” már el is helyezte Jánossy Dénesnél, az Országos Levéltár főigazgatójánál. Vigh Károly szerint az anyag eltűnt. Vigh: Zsilinszky börtönlevelei, 70. Bajcsy-Zsilinszky utolsó börtönlevelében is ekképp fogalmazott: „Én soha sem fogok meghalni – akkor sem, ha fölakasztanak. S az én halhatatlanságom palást fölöttetek.” Levelezés, 1944. október 9.

⁴⁰ Bende Mária úgy emlékezett, „elbocsátották” az Országos Társadalombiztosítási Intézetből a német megszállás idején, „nehogy destruáljon”. Az utolsó karácsony. György István riportja özvegy Bajcsy-Zsilinszky Endrével. *Népszabadság* 1961. december 24. A kései vallomást ugyanakkor itt is érdemes összevetni a korabeli reakcióval: „örülök a szabadságának és a nyugdíjazásának is, súlyos anyagi gondjai most már aligha lesznek” – írta élettársa 1944. július 2-án. Levelezés.

⁴¹ Bende Mária fent idézett szövege az *Összetartás*ban is feltűnik: „Bajcsy-Zsilinszky Endre a kezdetben fajvédő, majd »vitézkötéses elvtárs-úr«-nak a gépirónője” még ma is „tisztviselő” és „büntetlenül destruálható nagy német szövetségeseink ellen”. *Összetartás* 1944. május 12.

⁴² Az özvegy környezetéből származó könyvkézirat áthúzott bekezdése szerint „a polgári házasságkötés és az esküvői lakoma a svábhgyi Melinda szállóban meghitt baráti körben, jó hangulatban zajlott le”. Baross

Eröss János volt.⁴³ A ceremóniára a német börtönparancsnok magyar titkárnőjén keresztül még pezsgőt is sikerült szerezni,⁴⁴ noha az egyeztetések nem minden feszültség nélkül zajlottak a házasulandók között. A ruhák körüli huzavonáknál azonban érdekesebb Bajcsy-Zsilinszky mentalitástörténeti szempontból figyelemreméltó döntése: „mégis tegezni foglak. Édesapám és Édesanyám is tegezték egymást, csak most olyan előkelősködés a házastársak között a magázódás, mert a gyerekek tegeznek a szülőket, aminél undorítóbbat el sem tudok képzelni” – írta másnap, s ettől fogva valóban tegezve írt feleségének, aki jóval nehezebben állt át az új beszédmódra.

A „Kormányzó úrhoz” Zsilinszky István mellett Huszár Aladár, Barcsay Ábris, Kenedy Béla és Bornemissza Félix útján is kereste a kapcsolatot, mivel Horthynak az 1943. augusztus 25-i kihallgatáson tett kijelentését („ha bármi panaszom, vagy mondanivalóm van, tudom az utat hozzá”) szó szerint vette (1944. március 26-i levél). Április elsején „Oláh Gyurka” felkeresésére biztatta „Mickót” (vagyis Bende Máriát), felemlégetve az *Előőrs* idején viselt közös harcot és hangsúlyozva a Kárpátok védelmére vonatkozó saját elképzeléseit. Bajcsy-Zsilinszky Oláh kapcsán arról is megemlékezett, hogy az *Egyedül vagyunk* szerkesztője – aki, publicisztikája szerves folytatásaként, ekkoriban a német megszállást, majd a deportált zsidók lakásainak kiutalását „erkölcsi forradalomként”, illetve „belső reformként” ünnepelte lapjában⁴⁵ – „mindig tisztességesen viselkedett” vele,⁴⁶ majd leszögezte: „a békepárthoz soha a legkisebb közöm sem volt, ellenkezőleg, mindig csak bosszankodtam miatta, hogy zavarják a mi önvédelmi politikánkat. [...] Talán Pista és Mica [Zsilinszky István felesége – B. Á.] is elmehetne magával, ismerik jól a sajtóosztályból [Oláhot – B. Á.]”, s a *Stádium*nál is együtt dolgoztak, mint az az 1944. április 3-i levélből kiderül. „Erös [János] nagyon jó Antalhoz [Antal István igazság-, vallás- és közoktatásügyi miniszter – B. Á.], sokszor volt vele együtt a pártban és sokra tartja Jánost” – adta ismét tanújelét a szerinte tartós nemzeti radikális párti kapcsolatoknak. Április 11-én Antal István mellett Bede István, Ambrózy Gyula, Kelemen Kornél és Babos József segítségével

György: Bajcsy-Zsilinszky Endre a szabadság és a haladás bajnoka. 1964. OSZK Kt 95. fond. 11. 98. A börtönlevelezésben Bajcsy-Zsilinszky panaszkodott is, hogy egyesek szóvá tették a szokatlan bánásmódot. (A svábhegyi szállodák hírhedt tanyái voltak a német biztonsági szolgálatoknak. Az alagsorokban kialakított börtönökben több száz embert őriztek és kínoztak, később Bajcsy-Zsilinszkyt is. Vö. Ungváry Krisztián: Eichmann és Svábhegye... https://hvg.hu/velemeney/20120531_eichmann_100_lenne. Legutóbbi megtekintés: 2019. március 6.)

⁴³ 1956-os Intézet Oral History Archívuma (= OHA) 81. sz. Barcs Sándor-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc. 1987. 110.

⁴⁴ A „Müsseller SS-parancsnok” titkárnőjeként dolgozó Kozmáné megítélése is alaposan megváltozott a börtönlevelekben olvashatókhoz képest: „Volt Müssellernek egy »magyar« titkárnője, Kozmáné, hazaáruló volt a javából. Egyszer, később, már a Szálasi-puccs után Kozmáné hívatott: »Az ura megint nagy disznóságot csinált, de maga jóváteheti, ha három címet közöl velünk. « – »Én nem hazaárulónak vagyok a felesége!« – csak ennyit mondtam neki” – emlékezett Bende Mária. [György:] Az utolsó karácsony.

⁴⁵ Veszprémy László Bernát: Egy kikiszlott falukutató. Oláh György szélsőjobboldali újságíró eszméi és publicisztikája (1927–1944). *Médiakutató* 18 (2017) 3. sz. 82–83.

⁴⁶ 1944. április 18-án azon tűnődött: „Érdekes, hogy Milotay engem nem támadott. Oláh Gy[örgy]. sem piszkolódott.” Utóbbi az emigrációban maga is úgy emlékezett, az ellenzékbe került Bajcsy-Zsilinszkyt „a hatóságok és régi bajtársak sosem bántották. Sőt inkább bizonyos jóakaratók tiszteletet vette körül, ellenzéki magatartását is.” Oláh György: Egy koronatanú jelentkezik. *Chicago és Környéke* 1981. március 23.

bízott, két nappal később pedig Kiss János közbenjárását vetette fel Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknel (majd Kádár Gyulánál), megakadályozandó kiadatását a németeknek, amit politikailag is elhibázott döntésnek tartott volna.⁴⁷

Bajcsy-Zsilinszky már első leveleiben pengéért (illetve méregért vagy pisztolyért) „könyörgött”, mivel úgy gondolta: „abban az esetben, ha gyógyulásom után a kormány kiadna a németeknek: előbb valamiképpen meg kell ölnöm magam, hogy elkerüljem a biztos kínzatást és a gyalázatos halált.” 1944. április 3-án már határozottan aggódott, mivel sebei „veszedelmesen gyógyulnak”, ami veszélybe sodorja kórházi tartózkodását. Négy nappal később, saját esküvőjét tervezgetve visszatért életkedvéről értekezett, aggódva egyúttal, hogy halála esetén ki „helyettesítené” őt az ország újjáépítésekor. Nem lett volna ellenére, ha előbb-utóbb bekövetkező átszállításakor ezúttal nem saját lakását, hanem a török követséget látogatták volna meg, vagy egyszerűen szélnek eresztették volna a budai hegyekben. Jellemző módon azonban két nappal később már visszakozott, korholva „Mickót” és unokaöccsét, hogy félreértették, mivel nem saját életéért aggódott, csupán kiadatását és „meggyaláztatását” akarja elkerülni. Antonescu nem hivatalos svájci diplomáciai kiküldöttesteit, a marsall, valamint Gafencu és Maniu közti összjátékot példaként említve öntudatosan vetette papírra: „és ez a mai kormány nem tudná, hogyha mégis a másik fél találna győzni – egyedül én tudnám megmenteni Magyarországot.”

Április közepén még némi láz és gennyesedés okot adott a bizakodásra, ám Bajcsy-Zsilinszkynek végül nem sikerült elkerülni kiadatását. 1944. április 18-án áthelyezték a németek felügyelte Fő [ma: Gyorskocsi] utcai börtönbe. Barcs Sándor emlékei szerint először ugyanabban a cellában helyezték el, ahol korábban párbajvétség miatt már megfordult.⁴⁸ Aggodalmai is hamarosan igazolódtak. Az ugyanitt raboskodó ifjabb Tildy Zoltán szerint „az elsők között Bajcsy-Zsilinszky volt, akit felvittek a Svábhegyre kihallgatásra. (Ott akkoriban két kisebb, divatos szálloda, a Majestic és a Mirabelle volt a Gestapo budapesti parancsnokságának székhelye.) Kora reggel vitték el, késő délután hozták vissza. Komor volt, gondterhelt.”⁴⁹ A magyar hatóságoknak utóbb úgy vallott a dátumokkal rendre hadilábon álló Bajcsy-Zsilinszky, hogy 1944. május 20-án szállították át és új állomáshelyének „körülbelül a harmadik hetében” kezdték meg a kihallgatást, melyről immáron jegyzőkönyv is készült. „A kihallgatás több napig tartott, majd a kihallgatás megszakításával 1-2 heti időközben ismételtén kihallgattak” – emlékezett Bajcsy-Zsilinszky, aki arra is kitért, hogy elsősorban az 1943. július 31-i kisczardapárti memorandum és főként annak svájci publikálása érdekelte a németeket. Utóbbi vonatkozásában megismételte korábban Kállaynak is kifejtett állás-

⁴⁷ Antal később kísérletet tett a németek fogságában sínylődé képviselők és felsőházi tagok magyar hatóságoknak történő kiadatására, ám próbálkozását miniszter társai csírájában elfojtották. Az 1944. június 1-ei minisztertanács jegyzőkönyvét idézi *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből (1920-1944)*. Szerk. Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin – Tatár György. Bp., 1977. 432.

⁴⁸ Barcs: Bajcsy-Zsilinszky Endréről, 67.

⁴⁹ Idézi Bokor: Halálos karácsony. A levelek kicsempészésében közreműködő Ungvári Jenő információi szerint nem minden kihallgatás volt drámai. „Nap nap után vitték kihallgatásra a svábhegyi inkvizíciós főhadiszállásra, ahonnan a visszatérőket, összezerve, saját cellatársaik sem ismerték fel, őt láthatóan felüdtették a kihallgatások: megint volt egy alkalom az odamondogatásra.” Ungvári Jenő: Még egy Bajcsy-Zsilinszky-level. *Magyar Nemzet* 1978. március 26.

pontját, miszerint a közlés mikéntjére felvilágosítást nem tud adni.⁵⁰ Bár fizikai bántalmazásról sem itt, sem a börtönlevelekben nem esik szó, megeshet, ez csupán a férfiúi szeméremnek köszönhető. Élettársa szerint párja 18 kilót fogyott Müseler SS-parancsnok Melinda úti kihallgatásai idején,⁵¹ Kádár Gyula pedig látta „a börtönudvaron sántítva sétálni”⁵². Ifjabb Tildy szerint rabtársát elkeserítette fogvatartóinak jól informáltsága, ráadásul makacs hallgatása miatt ismerőseinek, rokonainak elhurcolásával fenyegették. „Hajnalban, ébresztéskor, ő csak feküdt a pokrócába burkolózva... Nem akartam felébreszteni az előző, kimerítő nap után. De amikor úgy hét óra felé sem ébredt fel, hát megérintettem... Hideg volt a homloka. Felkapom a pokrócot: tiszta vér minden, mindkét csuklóján fel voltak vágva az erek. Neki az ajtnak! Dörömböltem, jelentettem... Még lélegzett...” – emlékezett a kisgazdavezér fia.⁵³ Bajcsy-Zsilinszky egyik börtönlevelében így vallott minderről: „nem találtam az ütőereimet, hiába vagdaltam magam jó mélyen. Miután a vérben elveszett a penge, hiába kerestem, a 30 altató meg semmit sem ért!” (1944. augusztus 13.) Végül életben maradt; sérüléseit ezúttal a szintén rab Pfeiffer Ernő sebészorvos látta el.⁵⁴

Az öngyilkossági kísérlet pontos datálását nehezíti, hogy az átszállítást követően több mint két hónapig nincsen nyoma a levelezésnek, mely csupán augusztustól nyerte vissza régi intenzitását. A köztes időről mindenekelőtt Barcs Sándor visszaemlékezései informálnak, akivel május elejétől július végéig volt egy cellában Bajcsy-Zsilinszky tizenhárom másik rab – magyarok mellett horvátok és nyolc lengyel – társaságában.⁵⁵ Öngyilkossági kísérletét Veessenmayer 1944. május 8-án jelentette Berlinnek,⁵⁶ így vélhetően felsőbb utasításra tartották a többi rabhoz képest szorosabb felügyelet alatt a bekötött csuklójú politikust, akit még sétára is csak egyedül engedtek ki. Ekkoriban került sor egy magas rangú német tiszt emlékezetesre sikeredett látogatására a börtönben. Amikor ugyanis az Obersturmbannführer felszólította a rabokat, hogy az „árjak” jelentkezzenek, egyedül „Bandi bácsi” keze nem lendült a magasba. Miután hasonlóképpen cselekedett a következő, zsidókat firtató kérdéskor is, az értetlen tisztnek ekképp magyarázta cselekedetét: „én ugyanis [...] turáni vagyok és nem árja.” Az előkelőségnek valamit súgtak a fülébe, majd a kompánia odébbállt.⁵⁷ Májustól a korábbi gyalázatos viszonyok konszolidálódtak,

⁵⁰ Domokos: *Két per*, 232–233. A vallatás célját megerősíti cellatársa is. Lásd Dr. ifj. Tildy Zoltán: „Bandi bácsi! Kihallgatás!” Bajcsy-Zsilinszky Endre legdrámaibb napja a Gestapo fogházában. *Demokrácia* 1945. április 15.

⁵¹ [György:] Az utolsó karácsony.

⁵² Kádár: *A Ludovikától*, 689.

⁵³ Idézi Bokor: Halálos karácsony. Sávoly Mária szerint ugyanakkor egy olasz fogolytárs riasztotta éjszaka az őrseget, miután megcsúszott a padlón keletkező vértócsában. *Így élt Bajcsy-Zsilinszky Endre*. Szerk. Sávoly Mária. Bp., 1986. 216. Barcs Sándor egy Negre nevű „francia konzervgyárosról” tudott. OHA 81. sz. Barcs Sándor-interjú, 102.

⁵⁴ Lévai: *A hősök hőse*, 25. Cellatársa „Bence professzort” nevesítette a két segítő raborvos egyikeként. Lásd *Demokrácia* 1945. április 15.

⁵⁵ OHA 81. sz. Barcs Sándor-interjú, 101–114.

⁵⁶ Közli Randolph Louis Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry*. I–II. New York, 1963. II. 571.

⁵⁷ Barcs Sándor: A dráma sodrában. In: *Kortársak*, 309–402. Az 1945-ös változásokhoz jobban illeszkedő verzió szerint: „S ha megkérdezte tőle egy SS-poszt: »Ária vagy?«, gőgösen vágta rá: »Nem! Én magyar vagyok!«” Barcs Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre. In: *Szép Szó Almanach*. Szerk. Remenyik Zsigmond. Bp., 1945. 22. A börtönben megőrzött tartás fontosságát (az őrzőkkel történő kapcsolattartásban) a szakirodalom is megerősíti. Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 126.

„a bánásmód érezhetően javult” a Fő utcában.⁵⁸ A júliustól újra rendelkezésünkre álló, ám alig olvasható – természetesen alján kicsempészett – papírfecnik mindezt megerősítik, illetve némi fásultságról tesznek tanúbizonyságot. A politikai információk helyét akkurátusan vezetett „poloskanapló” veszi át (két és fél hónap alatt 1534 db), s a levelek egyik fő témájává a vérszívók elleni, változatos eszközökkel – és változó eredménnyel – folytatott küzdelem válik. A tisztaságra és küllemére rendkívül kényes politikus részletesen beszámolt napirendjéről, körülményeiről és étkezési szokásairól. Ám nem innen, hanem Szita Szabolcs kutatásaiból tudjuk, hogy „a legfőbb belső hatalmasság Werner Lemke SS-Haupt-scharführer” volt, míg szűkebb környezetében, a harmadik emeleten Hamp SS-Scharführer foglár volt az úr.⁵⁹ Bajcsy-Zsilinszky-n a küldött csomagok sokat segítettek: sonka, kolbász, pörkölt, különféle torták és gyümölcsök is gyakorta kerültek asztalára. Ezekből rendszeresen juttatott kevésbé szerencsés fogolytársainak, így a szobák tisztítására berendelt, „hozzátartozókként” emlegetett munkaszolgálatos „szegény zsidainknak” is. Augusztusban pedig „Antal Pistához” és – a saját „jó embereként” méltatott – Bonczos Miklóshoz menesztette menyasszonyát a foglyok étkezésének javítása érdekében. Őrzőinek sem állhatott érdekében a látványos mártírgyártás: „a bánásmód felől nem panaszkodhatom. A kihallgatóm jóindulatot tanúsít” – írta 1944. július 2-án.

Diákkorától kisértő bél- és gyomorproblémái miatt augusztustól engedélyezték számára a magánkosztot, ami még változatosabb étkezést eredményezett. „Jól élek, mint Marci Hevesen” – fogalmazott 1944. augusztus 17-én, noha helyzetjelentése felesége megnyugtatót is szolgálhatta.⁶⁰ Ezzel egyidejűleg a levelekbe visszatért a politika: augusztus 4-én ismételt hitet tett a kisgazdapárti–szociáldemokrata centrum mellett, s figyelemre méltó mondatokat vetett papírra a németkérdésről. Egy másfél évvel korábbi, Szekfűvel és Tildyvel folytatott megbeszélésre hivatkozva ugyanis arról vallott: „a bosszúszomjot is idejében kordában kell tartani: még a volksbundisták haja szálának sem szabad meggömbölnie.” Vagyis „nem szabad engedni, hogy egy eszeveszett németgyűlölet terjedjen el nálunk. Nekünk a jövőben a németekkel is békében és barátságban kell élnünk.” A földreformot 3,5-4 millió hold igénybevételével képzelte el, s Kerék „Miska” bevonását javasolta „Erdély, Bácska, Felvidék, Ruszinszkó” birtokviszonyaival kapcsolatban. A szociális reformok kapcsán Finnország, Hollandia, Dánia, Svájc, Svédország és Norvégia példájára hivatkozott. „Ideológiai fejlődése” továbbra sem érte el a Kállai Gyula és társai által később vizionáltat: „Nincs ok a kommunistákkal szemben való meghátrálásra. A Magyar Front, így ahogy a Békepárt szellemében és vezetésével jelentkezik, halálos veszedelem. Ez egy szintiszta szervilizmus, azonfelül a szabotázsra való biztatás az anarchia előkészítése.” Tildy Zoltánt is ellátta ez irányú instrukciókkal: „Zoltán még ne jöjjön elő, mert veszély fenyegeti. Zoltánnak: okosan, nem agresszívan, nem kapitalista, hanem ma-

⁵⁸ Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 125.

⁵⁹ Uo. 126. A magyar politikussal szelíden viselkedő, egyébként rendkívül durva Lemkét „Sakálnak” hívták a rabok. OHA 81. sz. Barcs Sándor-interjú, 103. Az öngyilkossági kísérlet után Lemke és Bajcsy-Zsilinszky-konfliktusról lásd Pfeiffer Ernő visszaemlékezését. *Magyar Nemzet* 1945. május 8.

⁶⁰ Lévai is úgy tudta, a politikai foglyok („védőőrizetese”) bánásmódja jobb volt, mint a zsidónak minősített fogvatartottaké, Bajcsy-Zsilinszkyre pedig öngyilkossági kísérlete után külön figyeltek. Lévai: *A hősök hőse*, 25.

gyar individualista érveléssel erősíteni a kommunizmussal szemben.” Bajcsy-Zsilinszky úgy vélte, „szoros svájci kapcsolatok kellenek”. „Tisztán és elszántan demokratáknak kell lennünk.” „Az angolszászok nem fogják engedni Európát bolsevizálni” – okoskodott (1944. augusztus 4-i levél).

„A nappal csak eltelik: olvasok és megengedték, hogy egyet-mást írhassek, persze utólagos ellenőrzés mellett, németül vagy franciául. Így jól elfoglalom magam s nem unatkozom” – írta már idézett, 1944. július 2-án kelt levelében. Elfoglaltságának eredménye két hosszú dolgozat, egy töredékként fennmaradt tanulmányrészlet és egy politikai állásfoglalás. Az ekképp újra napjai részévé lett szellemi munka természetesen nem csupán unaloműzés vagy íráskényszer volt, hanem nézeteinek tisztázása is az utókor s fogvataratói előtt. Utóbbiakra vonatkozóan, ha nem is a meggyőzés, de a ráhatás szándéka jól érzékelhető a hosszas, saját olvasóközönsége számára gyakorta evidenciákat részletező fejtegetésekből és kérdésfeltevéseiből.

A kisebbségi kérdéstről és Magyarország föderalizációjáról írt tanulmányán erősen érezhető Kurt von Neergard svájci orvosprofesszor „társadalmi biologizmusának” hatása.⁶¹ A társadalom és állam biológiai modellezése utolsó időszakában különösen sokat foglalkoztatta Bajcsy-Zsilinszkyt, noha ez a szempontrendszer nem helyettesítette, hanem kiegészítette a szokásos történelmi, gazdasági és földrajzi érveket. Az organikus állam ellenpontjaként megfogalmazott „mechanikus állam” mintapéldája a „krokodilformájú” Csehszlovákia volt, amit nemes egyszerűséggel „Lügenreich”-nak [hazugságbirodalom] nevezett. Meglátása szerint még a „kisebbség” kifejezés is az ilyen jellegű, „természetellenes” alakulatok lényegéből eredeztethető, hiszen a „szerves sokszínűség és biológiai rend” alapján nyugvó berendezkedések – mint amilyenek ő a történelmi Magyarországot vagy Svájcot láttatta – szavatolják, hogy senkinek se kelljen magát kisebbségben éreznie. Jelentős különbség az ekkoriban Genfben megjelenő, elsősorban a nyugati hatalmak számára írt, propagandacélokat szolgáló könyvéhez képest,⁶² hogy Bajcsy-Zsilinszky ezúttal őszintén fogalmazhatta meg (lesújtó) véleményét a Nemzetek Szövetségéről, a házaló politikai ügynökként megjelenített Benešről és a svájci példát évtizedekkel korábban – merőben más történelmi kontextusban és tartalommal – felvető Jászi Oszkárrol, akit korábbi heves véleményéhez képest immár jóval szelídebben „szerencsétlen teoretikusnak” nevezett. Az érem másik oldala, hogy helyzetéből adódóan nem szólhatott egyik fő témájáról, a Kelet-Közép-Európát veszélyeztető, s ekkorra már kézzelfogható valósággá lett német expanzióról. Bajcsy-Zsilinszky a szlovákok számára „fehér papírt” kívánt átnyújtani igényeik felsorolása végett, ám egy sajátos megfogalmazással ugyanó arra figyelmeztetett, hogy „Magyarország nem mondhat le egy új és szabad egyesülés igényéről” – legyen szó akár államszövetségről, akár perszónálunióról. Erdély, Kárpátalja és Délvidék esetében

⁶¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Die Minderheitsfrage und die innere Föderalisierung Ungarns. OSZK Kt 28. fond. 12. (1944.) Bodor György magyar fordításában: OSZK Kt 28. fond. 15.

⁶² Vö. Andrew [Endre] Bajcsy-Zsilinszky: *Transylvania. Past and Future*. Geneva, 1944. Vö. Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky könyve Erdélyről. *Világosság* 31 (1990) 267–269. Kim Jiyoung: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1943-as koncepciója Erdélyről. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1998. 193–203.

jóval konkrétabban fogalmazott, mivel ezeket a területeket szerinte föderalizálni kell a Szent Korona részeként. A tanulmány a történelmi „Dél-Magyarország” részletezésével ér véget, két részre bontva a régiót: Bánátra és Bácskára. Meglátása szerint a helyi szellemiség itt felülírja a lakosság változatos nemzeti identitását, ezért egyetlen „bánság” is elégséges lenne „Dél-Magyarországon”, hasonló felépítéssel, mint amelyet Erdély esetében is javasolt. A terület a bán és a főbb nemzetek közül kinevezett helyettesei („vicebánok”) felügyelete alá kerülne, ők alkotnák a Bánsági Tanácsot. Munkájukat a Bánsági Gyűlés segítené, a közigazgatás alapjai pedig a demokratizált megyék lennének. A bánság autonómiájának foka vagy az 1868-as horvát–magyar kiegyezéshez, vagy pedig a svájci kantonokéhoz lenne hasonló.⁶³ Bár Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseinek 1944 nyarán már semmi realitása nem volt, meg kell jegyezni, hogy a polgári radikalizmus által évtizedekkel korábban felvetett „svájci minta” újragondolása a háború utolsó éveiben nem csak a „pozitív fajvédelem” nézőpontjából, hanem konzervatív-liberális körökben is vonzó volt, ahogyan azt a Bethlen István és társai által a brit diplomácia számára eljuttatott 1943-as emlékirat bizonyítja.⁶⁴

Bajcsy-Zsilinszky másik terjedelmes dolgozata a beszédes *Beitrag zur Characterologie des ungarischen Volkes* címet viseli. Ebben saját politikusi működését alapvetően meghatározó nemzetkarakterológiai nézeteit foglalta össze. Fő tétele szerint „a népek jelleme nehezen változik”, ekképp „a magyar ember jellemének főbb vonásai ma is ugyanazok, mint ezer évvel ezelőtt”. S hogy mi a nemzeti (népi) karakter definíciója? „Egy nép vagy nemzet egyénisége történelmi, szociológiai és népi életének biológiai megjelenése” – valotta a politikus, akinek e munkáján is erősen érezni Neergard professzor hatását (például a rákot a szervezet anarchiájaként leíró részeknél). Hívó emberként azonban nem abszolutizálta a biológiai tudást, inkább „Macartney angol író” Magyarország történetével foglalkozó – „szigorú” és „nem mindig igazságos” – kötetére hivatkozva érvelt a magyarság „népi személyiségének” állandósága mellett. Megállapítása szerint bár „józan ember nem tagadhatja, hogy a honfoglalás óta a magyarság is keveredett idegen népekkel”, a „népi személyiség” alapjait mégis az „évezredes szabad sztyeppe életforma” határozza meg. Bajcsy-Zsilinszky szerint a „harcos pásztornép lovas életét” a 20. században leginkább a

⁶³ Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdésről és Magyarország belső föderalizálásáról. *Baranyai Levéltári Füzetek* 16 (1986) 660–671.

⁶⁴ Ennek szerzői Magyarország helyét egy közép-európai föderáció vagy konföderáció részeként keresték. Erdély 1940-es megosztottságát kétféleképp vélték felszámolhatónak: Magyarország számára történő határkorrekcióval vagy – „második megoldásként” – egy független erdélyi állammal, ahol „történelmi határai között, svájci mintára” élne együtt „három egyenrangú nép, a magyar, a román és a szász”. Ugyanebben az évben (és hasonló céllal) készült Szegedy-Maszák Aladár memoranduma, mely Magyarország szinte minden határszakaszán módosításokat tervezett. A Kállay-kormány külügyminisztériumának politikai osztálya által összeállított irat Erdély esetében a határ Maros vonaláig történő kitolását vagy – főképp – Erdély egészének visszacsatolását javasolta „a románoknak és szászoknak biztosítandó legszélesebb körű népi jogok mellett”, valamint felvetette egy, a történelmi határokon alapuló önálló erdélyi állam létrehozását is. A déli határ kiigazítását „barátságos tárgyalás” útján, kevés konkrétummal vizionálta a memorandum, mely a vegyes népesség miatt „korlátolt áttelepítések”-et sem tartott kizártnak. Tegyük hozzá: az Erdély-kérdésben nem volt olyan opciója a két iratnak, mely valamilyen mértékű – Magyarország számára előnyös – határmódosítást ne tartalmazott volna. Romsics Ignác: Magyar békeelképzelések a második világháború végén. *Korunk* 17 (2006) 2. sz. 11–17.

magyar parasztságban lehet felfedezni. Érvkészletének továbbra is része a magyar nyelv egyedülállónak gondolt állandósága, amit ezúttal Zsirai Miklós „szép könyvével” igyekezett nyomatékosítani.⁶⁵ A szavak „asszimilációja” után az utóbbi ötven év nemzetiségi disszimilációja került terítékre. Mindez „az egész fejlődés láncában csupán egyetlen gyenge szem”, ráadásul mindössze „a középosztály egy vékony rétegét” érinti, vagyis a helyzet „még nem tragikus” – vélekedett ezúttal optimistán. A szlovák felmenőkkel bíró Bajcsy-Zsilinszky történelmi (sztyeppe-i nomádok katonai erényei) és orvosi (pl. erősebbnek vélt idegrendszer) érveket egyaránt felsorakoztatott az „árja Európába” történő esetleges beolvadás ellen, mielőtt a magyar történelem, valamint a német–magyar kapcsolatok hosszas és ezúttal – érthető okokból – igen visszafogott hangvételű áttekintéséhez fogott volna. A rögtönzött történelemleckét egyértelmű üzenet követi, miszerint a magyarságot „nem lehet európai sablonok szerint megítélni, értékelni és kezelni”, mivel a magyarság „háttal fordít” az idegen intézményeknek, érdekeknek, továbbá nem hajlamos a „felolvadásra” vagy a „passzivitásra”, szúrt oda ismét Frey Andrásnak.⁶⁶ Bajcsy-Zsilinszky szerint nemzete az önkormányzatiságban alakította ki az egyén és közösség ideális viszonyát. A tanulmányban ezek után a magyar tulajdonságok kész katalógusát olvashatjuk. „Kedvezők”: nagyvonalúság, nagylelkűség, „hajlam az általános érdekű megoldásokra” és erő kifejtés magasabb rendű célokért („nemzetért, hazáért, szabadságért és függetlenségért”). Idetartozik az „idegenkedés mindennemű opportunizmussal szemben, erős ellenszenv a kicsinyes gondolkodásmód” iránt, s a „törekvés a tárgyilagosságra”. A rossz tulajdonságok: „viszonylagos közömbösség”, „gyakran hanyagság a gazdasági ügyekben” s a „részletmunka” kerülése. A további tulajdonságok között olvashatjuk a befelé fordulást, valamint a „mechanikus” eszközök, megoldások és rendszerek elvetését. A szerző ebből eredeztette, hogy „az állam és társadalom felépítésének hierarchikus, totalitárius módszerei nálunk mindig idegenek és megvalósíthatatlanok maradnak”. Fogvatartói számára a „híres magyar passzív ellenállás” rémképét vetítette előre, majd rögzítette, mi a „magyar eszmény: emberek és gondolatok szabad mozgása az erős szervezet és szigorú szabályok keretében”. Vélekedése szerint a magyar zene, költészet, harcmodor, jog és népművészet egyaránt igazolják ezt az eszményt: „zárt formák, szilárd keretek, erős ritmus, tehát szabályosság, de a szabályok és keretek között mégis nagy szabadság, mozgalmasság és változatosság.” A dolgozat a magyar történelem függetlenségi és önvédelmi harcait nyomatékosítja (egy Nagy Frigyes-idézettel), az aktuális honi viszonyokat is kritizálva. Végezetül a magyarság néplélektani értékelését nyújtotta Bajcsy-Zsilinszky, az empirikus angol és a racionális francia gondolkodás között jelölve ki nemzete helyét.⁶⁷

Harmadik írása az *Álláspontom a „Magyar Front” felhívása ügyében* címet viseli. Bajcsy-Zsilinszky e helyütt a korábban idézett leveleiből is egyértelmű kritikai észrevételeit fog-

⁶⁵ Alighanem az alábbi munkáról van szó: Zsirai Miklós: *Finnugor örökségünk*. Bp., 1937.

⁶⁶ Vö. az alábbi sajtópolémiaival: Frey András: Magyarország messziről. *Magyar Nemzet* 1943. szeptember 19.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: Magyar passzivitás? *Magyar Nemzet* 1943. szeptember 26.; Uő: Még egyszer „a magyar passzivitás”? *Magyar Nemzet* 1943. október 3.

⁶⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai [magyar fordításban]. OSZK Kt 28. fond 15.

lalta össze a németellenes szerveződés felhívásának apropóján.⁶⁸ Mint a Békepárt, a „Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Agrárpárt”, a Kettős Kereszt Szövetség és a Szociáldemokrata Párt által – ebben a sorrendben – aláírt dokumentum kapcsán kifejtette: „a felhívás stílusa és szóhasználata elárulják, hogy azt csak egy kommunista fogalmazhatta.” Erre utal szerinte a szóhasználat, mindenekelőtt a fasizmus fogalmának általánosító kiterjesztése minden „nem kommunista totalitárius rendszerre”, s „a szovjet számára nem elég demokratikus körökre és pártokra is. Ez igény szempontjából így fasiszta lenne Kállay is, jóllehet ő valójában a parlamentarizmus meggyőződéses híve” – tette hozzá. Az egyébként rendeletileg feloszlatott Kisgazdapárt szerepeltetését jogtalanak tartotta,⁶⁹ mivel annak vezetői „bujdosnak”, illetve „visszavonultak”, vagyis a párt határozatképtelen. „A párt hamisan aláírt neve is mutatja, hogy a felhívást senki a párt vezetői vagy akár jelentősebb tagjai közül alá nem írhatta, hisz a párt címében [sic!] már évek óta nem használja az »agrár« szót.” „Az is elképzelhetetlen – folytatta –, hogy jelentősebb szerepű párttagok aláírtak volna egy olyan röplapot, melyet kommunisták tulajdonképpen kommunista célokért írtak.”⁷⁰ Leszögezte, hogy „nyílt ellenfele volt” Kállaynak, ugyanakkor jelen helyzetben reménytelennek és „felelőtlenségnek” gondolja a „biztos búvóhelyről” jövő, fegyveres hatalom elleni „izgatást” és „provokációt”. A német megszállást ugyanakkor még német szempontból is hibának tartotta, mivel „előrelátható volt, hogy oly sok ember bebörtönzése egy büszke történelmi nemzet, s egy ezeréves független állam alkotmánya, törvényei és önrendelkezési joga ellenére a szélsőségek földalatti mesterkedésének ad új tápot és a belső radikalizálódás folyamatát indítja el”.⁷¹

A negyedik tanulmány(töredék) címe: *Das historische Verhältnis zwischen Ungarn und Deutschland*, vagyis a munka a magyarság és a németiség történelmi viszonyát lett volna hivatott taglalni. Bajcsy-Zsilinszky az „elburjánzott propaganda” (német–magyar sorsközösség) tézise ellenében amellet érvelt, hogy „a magyarság és a németiség között nem volt különösebb rokonszenv, de nem volt különösebb ellenszenv sem”. A németiségben szerinte talán „enyhe történelmi bosszúság” lehet, mert a magyarság útját állja keleti törekvéseknek, míg a magyarságot az ilyen irányú német törekvések nyomaszthatják. Történeti dolgozatról lévén szó, Bajcsy-Zsilinszky bevezetésében kifejtette módszertani hitvallását: a történelem szerinte „tisztára tapasztalati tudomány”, ahol „spekulációknak” helye nincs, ellenben „mindig az eseményekből kell kiindulni, mégpedig minél több, tehát nem csupán pár tetszés szerint kiragadott eseményből” – hangoztatta a maga által sem követett rankei elveket (noha egyúttal fenntartásait hangoztatta a statisztika tudomá-

⁶⁸ A kiáltványt közli A *Magyar Front*. Szerk. Kállai Gyula – Pintér István – Sijos Attila. Bp., 1984. 190–195.

⁶⁹ A Kisgazdapártot – más alakulatok társaságában – már március végén feloszlatta Jaross belügyminiszter. Ránki György: 1944. március 19. *Magyarország német megszállása*. Bp., 1968. 118.

⁷⁰ A Kisgazdapárt Magyar Fronthoz történő csatlakozását Desseffy Gyula hagyta jóvá egy 1944. május közepén, 16–18 személy részvételével megtartott illegális „aktívaértekezleten”. Az országos vezetők közül rajta kívül Dobi István és Pfeiffer Zoltán vettek részt a tanácskozáson. Korom Mihály: A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük fő jellemzői. In: *Magyarország 1944*, 167. Ezután a magyar ellenállás történetének eddigi utolsó áttekintésében arról olvashatunk, hogy Bajcsy-Zsilinszky „egyetértett” a Magyar Front „megteremtésével”. Uo. 168.

⁷¹ OSZK Kt 28. fond 15.

nyával kapcsolatban). A történelmet a napi politika fő programadó értelmezési keretének gondolta, mivel „a történelem tapasztalat, mely egykor szintén politika volt”. A tanulmány első fejezete „a helyzetet”, azon belül is „a magyar településterületet” ismertette volna, ám a szerző csupán a hun-avar-magyar „fajrokonság” – Thierry Attiláról írt munkájával alátámasztott – „vitathatatlan tényéig” jutott.⁷²

A tanulmány torzóban maradása a felpörgő politikai eseményekkel, s végső soron Bajcsy-Zsilinszky kiszabadulásával magyarázható. A levelezésnek az 1944. augusztus 23-i román átállítás adott új impulzust, mivel Bajcsy-Zsilinszky továbbra sem tett le arról, hogy „terve” alapján próbáljanak közeledni a románsághoz (1944. augusztus 24.). Elképzeléseihez az Erdélyi Párt főtitkárában, Mikó Imrében vélte megtalálni a legmegfelelőbb partnert.⁷³ „Mondd meg Mikónak, hogy egyedül benne bízom az erdélyi képviselők közül. Ne hagyják haszontalanul múlni a heteket”, tegyék jóvá a korábbi mulasztásokat – üzent feleségével. „Attól tartok, hogy ezek a kommunisták dolgoznak, de [ne] engedjétek őket felülkerekedni. Ha kint volnék, tudnám, mit kell csinálni. Bele ne szédüljenek a Magyar Front című kommunista szervezkedésbe” – olvashatjuk ismét egyik augusztus végi levél-töredékében. Hogy politikai krédója érdemben nem változott, 1944. augusztus 25-i levele bizonyítja: „Úgy látom, Bonczos eléggé a kezében tartja a gyepelőt, és ha igaz, hogy Lázár testőrtábornok a főparancsnoka a csendőrségnek, ez garancia, hogy nem lesz anarchia. Csak az ne legyen, mindig attól féltettem legjobban az országot.” Immáron azonban attól is tartott, hogy „esetleg megindulnak Dél-Erdély ellen a siker reménye nélkül” a magyar seregek, ezért Horthy ítélőképességében bízott. „Nem szabad engedni, hogy a kommunisták felülkerekedjenek! [...] pozitív, okos terv kell” – erősítette meg álláspontját ebben az augusztus 27-én kelt levélben.⁷⁴

A Lakatos-kormány kinevezését finoman szólva sem fogadta kitörő lelkesedéssel: „hogyan lehetett egy ilyen gyöngé embert választani?” – tette fel a kérdést 1944. szeptember 2-án, később pedig még élesebben fogalmazott.⁷⁵ Más kormánytagok iránt megértőbb volt. „A külügyért régóta ismerem, tudtommal értelmes és jogászokodó ember Rakovszky is, Vladár is” – írta dátum nélkül. A német felügyelet alatt tartott politikai foglyok parlamentben bejelentett várható átadását és szabadon bocsátását kétkedéssel fogadta.⁷⁶ „Én már a mieink jóindulatában nem bízom, nekik jó lehet a mi helyzetünk,

⁷² OSZK Kt 28. fond 15.

⁷³ Vö. Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika. *Magyar Kisebbség* 8 (2003) 2–3. sz. 134–137.

⁷⁴ Vö. „Reszketve olvasom napról-napra az erdélyi dolgokat. Úgy látom, csakugyan elvesztettük... Milyen borzasztó! Nekem a legborzasztóbb, mert én tudom a legjobban, mindenkinél jobban, hogy az egészet megkaphattuk volna.” Levelezés, 1944. szeptember 5.

⁷⁵ „Piszlicsáré szarjankó.” Levelezés, 1944. október 4.

⁷⁶ Lakatos Géza: „...a kormánynak máris sikerült elérnie azt, hogy úgy az országgyűlés felsőházának, mint képviselőházának idegen hatalom által letartóztatott tagjai jelentékeny számban egész rövidesen a magyar igazságszolgáltatásnak lesznek átadva, illetőleg szabadlábra helyeztetnek. [...] A továbbiak során számolhatunk azzal, hogy a törvényhozás további tagjait is átadják nekünk.” *Képviselőházi Napló*. I–XIX. [1939] Bp., 1939–1944. XIX. 261. (1944. szeptember 21.) A miniszterelnök szavait Csorba János nem találta „megnyugtatónak”. „A parlament nem parlament akkor, ha az egyes képviselők személyes szabadsága biztosítva nincsen” – utalt egyértelműen a kisgazdapárti honatya, aki később Bajcsy-Zsilinszky helyettese lett az ellenállásban. Uo. 262. A parlament összehívását Horthy-ellenes kontextusban kommentáló szovjet

mert ezzel igazolják majd a kényszert, ha ugyan elhiszi nekik valaki” – okoskodott öt nappal később. 1944. október 9-én pedig újra leszögezte: „Én hajthatatlan és erős ellenfele vagyok a bolsevista rendszernek, leszek is, míg élek”, noha másnap már az antibolsevista propaganda ellen érvelt – éppen annak szókészletét használva.⁷⁷ Figyelme szeptember elején a Délvidékre irányult. Saját politikai súlyát ismét alaposan túlértékelve Kern Aurélt küldte volna Horthyhoz, aki „megmondhatná, hogy a délvidéki helyzetet csak én tudnám egyensúlyba hozni [...] Ez az én egyensúly-politikámból következik. Nem magyar érdek, hogy német imperializmus helyett orosz imperializmust kapjunk a nyakunkba. Küzdöttem a német Drang ellen, most az orosz Drang ellen kellene küzdenem, ha engednék” (1944. szeptember 8.). Három nappal később hitet tett amellett, hogy Magyarországnak „az igazi demokrácia fellegvárának” kell lennie Közép-Európában, míg október eleji leveleiben hazája sorsa mellett már családjának helyzete is erősen foglalkoztatta. Míg Margit hűgának elmaradó vizitjét tavasszal még sérelmezte, öccse szeptemberben felvetett látogatási szándékát visszautasította. A front közeledtével hűgának felajánlotta pálkövei nyaralóját, noha Gábor csabrendeki rezidenciáját alkalmasabb búvóhelynek vélte. Mindezekelőtt azonban igyekezett lebeszélni őket a Vörös Hadsereg előli menekülésről, amit „poltronságnak” tartott (1944. október 9.).

A Lakatos-kormány egyeztetéseinek köszönhetően Bajcsy-Zsilinszky Endrét a németek – több társával egyetemben – 1944. október 10-én átadták a magyar hatóságoknak.⁷⁸ A német hivatalosságok akadékoskodása miatt rendkívül vontatottan haladó ügymenet főképpen Lupkovics György – az igazságügyi minisztérium nemzetközi jogügyi osztály-vezetője – kitartásának köszönhetően ért végül révbé.⁷⁹ A továbbra is őrizetben tartott foglyok a Maglódi úti gyűjtőfogházba kerültek, ahol kihallgatták őket.⁸⁰ Ezután néhány napos várakozás következett, ami annak volt köszönhető, hogy a magyar kormány – bízva a Németországba hurcolt magyar politikusok hazaszállításában – nem akarta provokálni a megszállókat.⁸¹ Mivel azonban a mauthauseniek ügye nem haladt előre, az idő viszont sürgetett, a budapesti ügyészség 1944. október 14-én Vladár Gábor rendelkezésére meghoz-

híradás másnap megemlékezett a képviselői immunitás ellenére letartóztatott Kéthly Anna, Peyer Károly és Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsáról. MTI Házi Tájékoztató. 5965. szám. 1944. szeptember 22.

⁷⁷ „Az oroszok kegyetlenkedéseiről szóló hírek valószínűleg óriási módon felnagyítva kerülnek forgalomba, mi okuk volna titeket bántani? [...] ne hallgass a fecsegőkre és a rémhírterjesztőkre.” Levelezés, 1944. október 10.

⁷⁸ Az egyeztetésekhez lásd Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Bp., 1992. 140–141. Lévai Jenő szerint ifj. Horthy Miklós járt el érdekükben Schell Péter belügyminiszternél. Lévai: *A hősök hőse*, 27. Lakatosnak a Szálasi-perben tett vallomása szerint Veessenmayer a politikai foglyok szabadon bocsátása „fejében a még megmaradt 220 000 főnyi pesti zsidó deportálását követelte”. *Magyar Nemzet* 1946. február 20.

⁷⁹ A részletekhez lásd Igazságügyminisztériumi feljegyzés a német biztonsági rendőrség által letartóztatott személyek átvétele tárgyában. 1944. október 9–11. Közli *Megfigyelés alatt*, 432–436. „A nevezett egyénnel együtt a német fogház vezetősége nyomozati iratokat nem adott át és nem is közölte az okot, amiért nevezettek letartóztatásban voltak”. Jegyzőkönyv a német biztonsági szolgálat által letartóztatottak átadása tárgyában. 1944. október. 10. Uo. 437.

⁸⁰ Haraszi Endre: Szarvastól – Sopronkőhidáig (Egy magyar vértanú útja). *Szabadság* 1986. augusztus. 1. [V.] A foglyok átadásának nagypolitikai kontextusához: Szita: *A Gestapo tevékenysége*, 188–191.

⁸¹ Interjú Bajcsy-Zsilinszky Endrénével. 1964. november. 16. Közli Karsai Elek: *Történelem – hangszalagon. Valóság* (1965) 4. sz. 1–2.

ta az „érdekeltek szabadlábra helyezésére vonatkozó végzését”. Így emlékezett minderre Bereczky Albert veje, ifjabb Tildy Zoltán: „Október 15-én hajnalban Vladár Gábor igazságszolgálati miniszter telefonált édesapámnak. Sosem felejttem el – azt mondta: »Most én vagyok a miniszter, de hogy még délután is az leszek-e, azt nem tudom. Elrendeltem a foglyok szabadon bocsátását. Azonnal gondoskodjatok az elszállításukról, ameddig még megtehetitek!« így indult el az édesapám a Gyűjtőfogházba egy autóval.”⁸² Az akcióba szintén bevont Dessewffy szavaival: „Kora reggel, 7-kor mentünk ki, két kocsival és négy testőrrel. Ahogy kiértünk a Gyűjtőfogházba, ők hatan már ott álltak az ajtóban – minden elő volt készítve” – emlékezett Dessewffy, kitérve egyúttal a Bende Máriával már itt egyeztető Kovács Imrére.⁸³ A gyűjtőfogházban Dessewffy Gyula mellett Bereczky Albert is fogadta a társaságot: Nagy Ferencet, Baranyai Lipótot, Laky Dezsőt, ifj. Tildy Zoltánt, Makay Jánost és Bajcsy-Zsilinszky Endrét.⁸⁴ „Aztán széjjeloszoltunk: Bajcsy-Zsilinszky és – ha jól emlékszem – Nagy Ferenc ültek be az egyik kocsiba. Nagy Ferenc letört volt, fáradt, nem volt egészen rendben az egészsége. Alighogy elindultunk, egyszer csak Árpád-sávost, karszalagos nyilasokat láttam, katonai mozgást ott a kültelki részeken... Ez már az ifjú Horthy Miklós lefogatása utáni órákban volt... Szóval már kezdődött a nyilasforradalom.” Az autó Bereczkyékhez hajtott a Pozsonyi útra, ahol idősebb Tildy is tartózkodott. Együtt meghallgatták a kormányzói kiáltványt, ami „meglepetésszerűen érte apósomat is, Bajcsy-Zsilinszkyt is... Izgatottan várták, hogy jöjjön valami hír, vagy a rádióból vártak további intézkedést, vagy talán küldöncöt. Emlékszem: nagyon csodálkoztak, hogy semmi sem történik” – elevenítette fel 1944. október 15-i élményeit ifj. Tildy Zoltán.⁸⁵

Az ellenállás élén

A frissen szabadultakat Bereczkyéknél érte a nyilas hatalomátvétel híre. Egy perccig sem lehetett kétséges előttük: a régóta várt szabadság tisztavirág-életűnek bizonyult, s nem marad más hátra, csak a bujkálás, esetleg ezzel egyidejűleg az ellenállás szervezése. Egyik sem tűnt könnyű feladatnak, különösen nem a jellegzetes megjelenésű, konspirációban járatan Bajcsy-Zsilinszky számára. A Pozsonyi úton „Bajcsy-Zsilinszky nagyon belement a dolgokba, mondja az élményeit, aztán annyira, hogy telt az idő és már kezdtem félni, hogy esetleg bajok lehetnek” – emlékezett a jelen levő Hőgye Mihály református lelkész, aki ezután Borsos Endre közigazgatási tanácselnök Hunyadi János úti lakásába vitte a házaspárt. Ott azonban már nyilas karszalagos őrök strázsáltak, s csupán Hőgye Himmler aláírásával dekorált horogkeresztes német igazolványával sikerült bejutni az épületbe.⁸⁶ A Vár tőszomszédsága 1944 októberének közepén mindazonáltal aligha volt a legmegfe-

⁸² Közli Bokor: Halálos karácsony.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endréné szavait közli Karsai: Történelem, 2.

⁸⁵ Népszabadság 1992. december 23. Az özevgy szerint ura „nagyon rossznak” és „elhamarkodottnak” tartotta a kormányzói proklamációt. Idézi Karsai: Történelem, 2.

⁸⁶ OHA 460. sz. Hőgye Mihály-interjú. Készítette: Csicsery Rónai István. 1982. 58. Hőgye huzamosabb ideig Németországban dolgozott, emellett a Magyar Testvéri Közösség tagja is volt, miként Bajcsy-Zsilinszky is. Szekér Nóra: *Titkos Társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Bp., 2017. 138., 202., 228.

lelőbb búvóhely Bajcsy-Zsilinszkyéknek, akik három nap után Hamza Ákos filmrendező-nél leltek ideiglenes otthonra a Feszty Árpád utcában. Hamza később akkurátusan felsorolta a nála ezekben a napokban megfordulókat. Eszerint az alábbi személyekkel volt módja nála tárgyalni Bajcsy-Zsilinszkynek: Pfeiffer Zoltán, Kern Aurél, Kovács Imre, Csorba János, Bartha János, Kállai Gyula, Boldizsár Iván, Tombor Jenő, Juris Aladár, Hám Tibor, Zsoldos Ernő, Csikl József, Ortutay Gyula, Sándor Pál, Haraszti Sándor, Somogyi Miklós és Szalontai Elek.⁸⁷ A krisztinavárosi lakásban egy hétig laktak, noha ebből két napot Zsilinszky Istvánnál töltöttek Németvölgyben. Ha nem csalt a Vácról származó feleség emlékezete, 1944. október 25-én mentek ki a biztonságosabbnak tűnő Kláraházára [Vác mellett], Zsoldos Károly földbirtokoshoz.⁸⁸

Zsoldos Károly, bár nem tartozott a politikus állandó baráti köréhez, jól ismerte Bajcsy-Zsilinszky élettársának családját.⁸⁹ Kláraházán találkoztak a Naszály-hegyen németellenes ellenállást szervező Drozdy Győzővel, aki egy nagy csapatnyi – mint utóbb kiderült, megbízható – csendőrrel állított be hozzájuk. Drozdy visszaemlékezéseiben nagy kedvvel ecsetelte az illegális utóbb derűsnek láttatott oldalát, arra is kitérve, hogy a csendőrök láttán megdöbben Bajcsy-Zsilinszky az emeleti ablakból „egy vaddisznóra tartogatott Mannlicherrel célozta Verbó [János – B. Á.] ezredet”, s csak felesége esdekülésére tett le a ravasz meghúzásáról.⁹⁰ Távlatos tervekkel érkezett a sártenger védte Kláraházára Hőgye Mihály, aki arra akarta rábírní az idős politikust, hogy egy katonai repülővel menjen át a szovjetekhez, beindítandó a már felszabadított országrészek politikai életét. A terv háttérében két vezérkari tiszt – Tóth István és Simonffy Tóth Ernő⁹¹ – elgondolása állt. A beavatott Tildy Szakasitsot és Bajcsy-Zsilinszkyt javasolta, ám sem a szociáldemokrata politikus, sem kigazdapárti kollégája nem vállalta a küldetését. Bajcsy-Zsilinszky úgy vélekedett, „őneki nem szabad innen elmenekülnie ebből a helyzetből, őneki az a becsületbeli feladata, kötelessége, hogy itt helyben vegyen részt az ellenállásban”.⁹² Még komolyabb – nem túlzás, sorsdöntő – látogatásra került sor 1944. november 4-én, amikor Kovács Imre és Makay Miklós, a Nitrokémia Rt. igazgatója állított be Kláraházára „egy Árpád-sávós autóval”. A fegyveres fogadtatás ezúttal elmaradt, s a parasztpárti politikus este nyugodtan kifejtette jöveteleik okát. „Azért jöttem hozzád, hogy

⁸⁷ Hamza D. Ákos: *Harcunk a szabadságért. A „Nemzeti Ellenállás” egyik csoportjának részvétele a felszabadítási küzdelemben.* Bp., 1947. 12–13. Ugyanakkor „ez az érdeklődés Bajcsy-Zsilinszkyék iránt számukra lassan elviselhetetlenné vált. Most már a legjobb barátaik előtt is letagadták címüket” – olvashatjuk az özvegy környezetében keletkezett munkában. Baross: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 100. A széles körű kapcsolatok előnyökkel is jártak. Hamza szerint Bajcsy-Zsilinszky az Állami Nyomdában ténykedő ellenállóóctól hamarabb kapta kézhez Szálasi aktuális munkaprogramját még „nedves kefelenyomatban [Szalontai Eleken keresztül], „mint maga a »nemzetvezető«”. Hamza D.: *Harcunk*, 14.

⁸⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endréné szavait közli Karsai: *Történelem*, 2–3. Az özvegyvel később jó kapcsolatot ápoló Vigh Károly 1944. október 27-re datálta a kiköltözést. Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1886–1944. A küldetés ember.* Bp., 1992. 257.

⁸⁹ *Így élt Bajcsy-Zsilinszky*, 228.

⁹⁰ *Elvett illúziók*, 287.

⁹¹ A tervhez és megvalósulásához lásd Gazsi József: *A Felszabadító Bizottság.* In: *Magyarország 1944, 191–193.*, valamint Simonffy András: *Kompország katonái. Történelmi kollázsregény.* Bp., 1981. 230–255.

⁹² OHA 460. sz. Hőgye Mihály-interjú, 58., 62–64.

a nemzeti ellenállás vezetőjének felkérjelek” – emlékezett később. Bajcsy-Zsilinszky ezt a felkérést elvállalta, így Kovács estéje a másnap reggeli utazás feltételeinek megteremtésével, egészen pontosan okirat-hamisítással telt. Bajcsy-Zsilinszky Endre papíron Bíró Zsigmond Elemér menekült földbirtokossá változott, ekképp legalább a ruháiba akkurátusan belevarrt monogram nem árulkodhatott (feltétlenül) kilétéről. Kovács a visszaemlékezéseiben erősen hangsúlyozta, hogy az idős politikus előtt nem rejtette véka alá a rá leselkedő veszélyeket („nem kertelek, nyíltan kimondom: az út végén akasztófa áll”), s igyekezett a hiú férfit külsejének elváltoztatására is rávenni, ám e téren nem járt sikerrel.⁹³

Kovács, Makay és Bajcsy-Zsilinszky másnap, 1944. november 5-én elindultak Budapestre, ahol előbb ismét Hamza Ákosnál, majd Makay Miklós gellérthegyi lakásában (Somlói út 27.) szállt meg az ellenállás felkért vezetője.⁹⁴ Hamzáéknál találkozott Kállai Gyulával,⁹⁵ aki immáron nyíltan felfedhette inkognitóját és felkérte Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy elnöklete „alatt a Magyar Front és más ellenálló csoportok részvételével” alakítsák meg „a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát [= MNFFB]. Dolgozzuk ki a szovjet hadsereg oldalára való átállásnak és Budapest megmentésének a tervét. Zsilinszky mint ha mindezt magától értetődőnek tekintette volna” – emlékezett Kállai,⁹⁶ noha valószínűtlen, hogy ekkor már konszenzus lett volna a csúciszerv elnevezésében.⁹⁷

Bajcsy-Zsilinszky mindenesetre egy kommunista politikus felkérésére elvállalta az általa egy hónappal korábban még élesen ostromozott Magyar Front „akcióbizottságának” elnöklését.⁹⁸ Okkal merül fel a kérdés: miért változtatta meg véleményét? Aligha „ideológiai fejlődése” eredményeképpen. Közelebb járunk az igazsághoz, ha egyrészt a megállíthatatlanul romló katonai helyzettel (vagyis a már az országban harcoló Vörös Hadsereggel), másrészt a Magyarországra nézve szerencsétlen külpolitikai fejleményekkel (főként a román kiugrással) próbáljuk magyarázni nyitását. Döntő lehetett az is, hogy Bajcsy-Zsilinszky láthatta: az általa kommunista fedőszervnek tartott Magyar Frontban egyrészt barátai is helyet kaptak, másrészt a szervezet utat talált előbb a kormányzó fiához, majd magához Horthyhoz

⁹³ Kovács Imre: A legbátrabb ember volt, akit ismertem. In: *Kortársak*, 418–424. Egy 1945-ös újságcikk szerint „fedett” kocsit nemcsak Makay használt, hanem Battha László is, aki „autóján a nyilasok közismert piros-fehér jelvényét viselte, ez a jelvény azonban csak arra való volt, hogy a kocsin az ellenállási mozgalom vezető tagjait, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Kovács Imrét, Makay Miklóst, Pfeiffer Zoltánt szállíthassa”. *Szabad Szó* 1945. április 20.

⁹⁴ Lévai: *A hősök hőse*, 28.

⁹⁵ Kállai Gyula: Legfőbb szövetségesünk: Zsilinszky. In: *Kortársak*, 366. Lévai szerint Makay lakásán volt a találkozó. Ennél fontosabb, hogy – mint Kállai is érzékelteti – „Zsilinszky még mindig nincs teljesen megnyugodva a Kommunista Párttal való szövetkezés miatt” 1944 novemberében. Lévai: *A hősök hőse*, 29.

⁹⁶ Kállai: Legfőbb szövetségesünk, 370.

⁹⁷ Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás*. (1944. március 19.–1945. április 4.). Bp., 1970. 198.

⁹⁸ Vö. „A nemzeti fölkelés és szabadságharc minél gyorsabb ütemű megszervezésére, elindítására és megvívásának minél teljesebb sikere érdekében a fölkelő nemzet politikai hatalmát jelentő Magyar Front pártjai és a komoly, eddig is nagy munkát végzett és érdemeket szerzett pártfőlötti harcos szervezetek kiküldötteiből közös akcióbizottság alakult, a Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottsága [= MNFFB].” A Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottságának iratai. A Magyar Nemzethez! című röpirat a Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottsága aláírásával. 1944. OSZK Kt 28. fond 38. A Horthy idealizáló, Kállayt kritizáló irat szerint „a Magyar Frontban képviselt fölkelő szabad Magyarország 1944. március 19-e óta hadiállapotban van a támadó, az országot megszállott nemzetiszocialista birodalommal”. Uo.

is, először memorandumok formájában, majd 1944. október 11-én kihallgatás útján. Tildy és Szakasits – kevés konkrét eredményt, ám annál több ellentmondásos visszaemlékezést eredményező – várbéli látogatása nyilvánvalóan nagy megkönnyebbülést jelentett Bajcsy-Zsilinszky számára, mint ahogyan az ellenállócsoportok megszorodásáról is örömmel hallgathatta a beszámolókat. A „kiugrási irodához” közel álló Magyar Függetlenségi Mozgalommal „akciószövetséget” kötött a Magyar Front, s a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségével is jó kapcsolat alakult ki 1944 őszére. Adott volt az összeköttetés olyan kisebb csoportok felé is, mint a Márciusi Magyarország Szövetsége (Szent-Györgyi-Várnai-csoport), a Magyar Szabadság Mozgalom, a Magyar Ellenállási Mozgalom, a Szabadság, Emberség Magyarország Mozgalom vagy az Ellenállás-csoport. Különösen lelkesen fogadhatta a fiatalok közt is sokat forgoló politikus az addig igencsak fragmentált diákellenállás egységfrontba szerveződését (Magyar Diákok Szabadságfrontja). A Magyar Front – mely szeptember végére magában foglalta a Kovács Imre vezette „Nemzeti Radikális Parasztpártot”⁹⁹ is – szeptember elején Intéző Bizottságot hozott létre, ennek élére a Bajcsy-Zsilinszky által sokra tartott Szakasits Árpád került. Végezetül említsük meg, hogy a politikai foglyok kiszabadításáért a Magyar Front is fellépett.¹⁰⁰

Arra a kérdésre is választ kell adjunk, miért volt fontos a kommunisták számára Bajcsy-Zsilinszky, akit tisztelhetek bátor kiállásaiért s szociális érzékenységeért, de aki tudvalevőleg nem volt konspiratív alkat és aki ezer szállal kötődött a Horthy-rendszer politikai elitjéhez? Kállai visszaemlékezése erről is tudósít, jóllehet árulkodó mondata nem került be a tanulmányunkban is sokszor idézett Bajcsy-Zsilinszky-emlékkötetbe. Pedig Kállai szomorúan állapította meg, hogy a Horthy-hadsereg vezérkarával, a németellenes tisztekkel nem sikerült kapcsolatot kialakítaniuk. „Bajcsy-Zsilinszky viszont olyan személyiség volt, aki e közvetlen kapcsolat megteremtésére képes és alkalmas lett volna.”¹⁰¹ Egy másik kommunista, Domokos József ehhez hozzátette, hogy „a Magyar Frontba tömörülő pártok vezetői között egyetlenegy sem volt”, aki az ellenállás vezetésére „alkalmas lett volna”, vagy éppen „vállalni merte volna” azt.¹⁰² Hasonlóképpen vélekedhetett a többi politikai alakulat is, ráadásul Bajcsy-Zsilinszky személye Horthy környezetében és a németellenes tisztek között is képes volt bizalmat kelteni a szervezkedés iránt.¹⁰³ Dernői Kocsis László pedig a csalódott szélsőjobboldaliak megnyeréséhez is megfelelőnek gondolta a fajvédő politikus személyét,¹⁰⁴ akinek ellenforradalmi múltja, antibolsevizmusa, közismert bátorsága és szavahihetősége garancia lehetett – ha nem is a sikerre, de a látványos beharcok és egy szélsőbaloldali fordulat elkerülésére.

„A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságban a következő pártok és szervezetek képviselői vettek részt: Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt, Kommunista Párt, Demokrata Néppárt, a legitimista csoport, a református

⁹⁹ Az MNFFB iratai így emlegetik az ekkor még illegális alakulatot. OSZK Kt 28. fond 199.

¹⁰⁰ Lásd Korom: *A Magyar Frontban*, 163–181.

¹⁰¹ Kállai Gyula: *Életem törvénye*. I–II. Bp., 1980. (Tények és tanúk) II. 293.

¹⁰² Domokos: *Két per*, 245–246.

¹⁰³ Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*, 197.

¹⁰⁴ Dernői: *Bajcsy-Zsilinszky*, 287–288.

szervezetek, a szakszervezetek, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete, Magyar Március Szövetség, a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja, valamint néhány horthysta ellenállási góc” – fogalmazott Pintér István 1961-es tanulmányában.¹⁰⁵ Újabb kutatásokból azt is tudjuk, hogy az MNFFB vezetőségének java része a Magyar Testvéri Közösség tagja volt, s a később kivégzett négy vezetőségi tag közül csupán Nagy Jenő nem volt felavatva a szervezetben.¹⁰⁶ Bajcsy-Zsilinszky a Felszabadító Bizottság eleinte naponta, majd kétnaponta, végül még ritkábban tartott ülésein „személyesen ritkán vett részt [...] Karakterisztikus arcélét Budapesten rengeteg ember ismerte, ezért a Bizottság tanácskozásain az ő megbízása alapján” párttársa, Csorba János vett részt.¹⁰⁷

Makay Miklós és Nagy Jenő – kalandos életű és kétes hitelű¹⁰⁸ – nyomozati vallomása szerint Bajcsy-Zsilinszky gellérthegyi rejtkehelyén fogadta [Pfeiffer] „Zoltánt” és Nagy Jenőt, s közölte velük, hogy a Magyar Front és csatolt részei egy csúcspártot állítanak fel, mely Horthy jogkörét átvéve a katonai ellenálló csoportok felett is rendelkezik.¹⁰⁹ Hamarosan a hadiüzemes jelzésű Opeljével szabadon mozgó Makay átköltöztette Bajcsy-Zsilinszkyékét sógorához, Weissmahr Béla vegyész mérnök, szabadalmi ügyvivő¹¹⁰ Vígszínház közelében található irodájába. Az itt töltött idő alatt szövegezte Bajcsy-Zsilinszky a Felszabadító Bizottság 1944. november 9-én kelt alapító okiratát, a „hosszú tárgyalások és viták” eredményét.¹¹¹ A bizottság végül öt alapelv mentén képzelte el a kibontakozást: „1. A német és fasiszta bérencek kiűzése az országból és a dicsőséges Vörös Hadsereggel együttműködő nemzeti felkelés megszervezése. 2. Szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtése. 3. Alapvető szociális változások előkészítése. 4. Szoros együttműködés az összes környező államokkal. 5. Legsorosabb baráti együttműködés hatalmas szomszédunkkal, a Szovjetunióval.” Az MNFFB végezetül minden politikai pártot, szervezetet, tár-

¹⁰⁵ „A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságban a Magyar Front pártjait és a csatlakozott szervezeteket egy-egy küldött képviselte: a Független Kisgazdapártot dr. Csorba János, a Kommunista Pártot Kállai Gyula, a Szociáldemokrata Pártot és szakszervezeteket Szakasits Árpád, a Nemzeti Parasztpártot Kovács Imre, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségét Dudás József, [...] a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesületét Pénzes Géza, az ifjúsági szervezeteket Gyenes Antal”. Pintér István: Adatok a Magyar Nemzeti Tanács Felszabadító Bizottságának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 8 (1961) 436. Ezekben a napokban Bajcsy-Zsilinszky Kenessey Pongrácz lakásán „sűrűn tárgyalt” Szakasitscsal, valamint a kereszténydemokrata küldöttel, Pálffy-Daun Józseffel. A kereszténydemokratákon keresztül találtak összeköttetést az egyetemi ifjúsághoz és a megbízható KISKA csapatokhoz. Lévai: *A hősök hőse*, 30. Egy másik forrás a kommunista Varga Károlyt nevezte meg a XIV/2. KISKA-alakulat kapcsolatának „Bajcsy-Zsilinszky Endre mozgalmával”. *Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945.* Szerk. Harsányi János. Bp., 1969. 470.

¹⁰⁶ Szekér: *Titkos Társaság*, 183., 228.

¹⁰⁷ Vigh: *Bajcsy-Zsilinszky*, 257.; Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 187.

¹⁰⁸ Az 1945 augusztusától legfőbb államügyészként ténykedő Domokos József saját bevallása szerint ezeket a jegyzőkönyveket Hartai Ernőtől kapta 1946 áprilisában. Az anyag nem tartalmazta Bajcsy-Zsilinszky nyomozási jegyzőkönyvét. A szerző nem adta meg a dokumentumok lelőhelyét, az anyagot pedig jól érzékelhetően a tisztai ellenállás degradálásának és diszkreditálásának céljából idézte. Domokos: *Két per*, 255–326., 259., 293.

¹⁰⁹ Domokos: *Két per*, 296., 316.; Lévai: *A hősök hőse*, 28–29.

¹¹⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 77 (1943) 104.

¹¹¹ Csorba János: Bajcsy-Zsilinszky Endre a Felszabadítási Bizottság élén. In: *Kortársak*, 458.

sadalmi egyesületet csatlakozásra szólított fel.¹¹² Egy dátum nélküli, Bajcsy-Zsilinszky nézeteit tükröző, a „Nemzeti Fölkelés Főlszabadító Bizottsága” aláírásával megjelent röpirat az állam közjogi helyzetét is körvonalazta: 1. „Magyarország törvényes államfője ma is Horthy Miklós kormányzó, akit a nemzet fölkelésre szervezkedő óriási többsége elismer.” 2. „A nemzeti fölkelés szélesen és szilárdan megalkotott politikai alapja, a nemzet többségének képviselője, a nemzet politikai hatalmának letéteményese: a Magyar Front.” A „német–nyilas puccs” után annyi változás történt az ország közjogi helyzetében, hogy „a kormányzó akadályoztatása ideje alatt egyedül a nemzet többségét képviselő Magyar Front gyakorolja a fölkelő nemzet politikai hatalmát”. A felhívás szerzői hangsúlyozták, hogy a németellenes küzdelemben „minél döntőbb részt” kell a nemzetnek megvívnia „teljes politikai összhangban a szövetségesek háborús céljaival, de elsősorban az Atlanti Chartával, mindenekelőtt pedig a diadalmas szovjetország hadseregével”. Ugyanis „akkora és olyan Magyarországot mondhatunk majd magunkénak, amekkorát és aminőt ez utolsó számunkra megnyílt alkalommal a magunk erőfeszítésével, a magunk véráldozata árán kiharcolunk”.¹¹³ November 10-én a MNFFB kiáltványt címzett „a magyar nemzethez”, melyben a „közveszélyes őrült” Szálasi uralma ellen szólítottak fel ellenállásra: „Halál a német megszállóra! Halál Szálásira! Éljen a független, szabad, demokratikus Magyarország!” – fogalmaztak.¹¹⁴

Bajcsy-Zsilinszky Weissmahréknál találkozott az illegális kommunista „vonal” egyik meghatározó alakjával, Rajk Lászlóval.¹¹⁵ Az 1944. november 14-re megszervezett találkozón – Kovács Imre emlékei szerint – Bajcsy-Zsilinszky és Nagy Jenő megállapodott „Kirgizzel” (vagyis Rajkkal), hogy „Moszkvában megvédik a magyarság érdekeit, külön nem játszanak össze a magyar hadsereggel”.¹¹⁶ Időközben a katonai vezérkar is felállt. Hamza szerint a hadi teendők irányítására Bajcsy-Zsilinszky eredetileg Tombor Jenőt kérte fel, ami hihető forgatókönyv, tekintve a két férfi régi – bár konfliktusoktól nem mentes – barátságát és munkakapcsolatát. Tombor azonban „a helyzetet katonailag teljesen reménytelennek ítélte”, s visszautasította az ajánlatot. Ezután Náday István vezérezredest szemelte ki katonai vezetőnek, akihez azonban nem sikerült kapcsolatot találni.¹¹⁷ Így került újra látókörébe Nagy Jenő mellett Kiss János nyugalmazott altábornagy, a régi barát, aki már a Tanácsköztársaság idején segítette a hatóságok elől nyugatra igyekvő Zsilinszkyt, s aki már a legalitásban is igyekezett katonailag alátámasztani barátja politikai terveit. Bajcsy-Zsilinszky Bartha Jánoson, a turáni vadászok főtitkárán keresztül Makayt küldte érte Kőszegre.¹¹⁸ Megható budapesti találkozásukat a jelen lévő Kovács Imre örökítette

¹¹² „Ellenállási röpiratok”. OSZK Kt 28. fond. 39.

¹¹³ „A Magyar Nemzethez!” A Nemzeti Fölkelés Főlszabadító Bizottságának iratai. 1944. OSZK Kt 28. fond. 38.

¹¹⁴ Kiáltvány a magyar nemzethez. Bp., 1944. november 10. OSZK Kt 28. fond. 38. Pintér István alighanem okkal tulajdonítja az MNFFB-ben „heves vitát” kiváltó iratot Bajcsy-Zsilinszky szerzeményének. Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*, 200–201.

¹¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endréné szavait közli Karsai: *Történelem*, 3.

¹¹⁶ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Toronto, 1979. 126.

¹¹⁷ Hamza D.: *Harcunk a szabadságért*, 15–16.

¹¹⁸ Karsai: *Történelem*, 3. A szintén turáni vadász Kiss Ferenc visszaemlékezése szerint Bartha őt kérte fel Kiss János Budapestre hozatalára. Kiss és Makay eszerint együtt mentek Kőszegre. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár [= HIM HL] Ellenállási Gyűjtemény M/348.

meg.¹¹⁹ Kissnek a Kék Golyó utcában volt lakása, így kézenfekvő megoldásként ideköltöztek Bajcsy-Zsilinszkyék néhány napra.¹²⁰

A nyugalmazott altábornagy „okosan kifejtette, hogy sokat már nem lehet csinálni, az egyetlen teendő volna még rábírnai a csapatokat a fegyverletételre”, érvényt szerezve ezzel a kormányzói proklamációnak. Bajcsy-Zsilinszky „legalább egy partizánosztályt” szeretett volna összeállíttatni, ennek megkísérlésére Kiss ígéretet is tett.¹²¹ Sikerült továbbá tisztázni a katonai ellenállás személyi hierarchiáját. A Katonai Vezérkar parancsnoki posztját vitéz Kiss János nyugalmazott altábornagy töltötte be, helyettese és egyben a vezérkari főnök Nagy Jenő ezredes lett, míg a „személygyűjtésért” és a jelentkezők koordinálásáért Tartsay Vilmos százados felelt. Kovács emlékei szerint a katonai vonal beindításakor „megélenkült az illegális élet”,¹²² amit Almássy Pál is megerősít. Létrehozták a vezérkari törzset és a műszaki csoportot, Budapestet pedig négy körzetre osztották. Kiss a főváros megmentését tűzte ki célul, ehhez az Erzsébet híd elfoglalását és a munkásság felfegyverzését jelölte ki kezdőlépésnek.¹²³ Vagyis „amint a Vörös Hadsereg Budapest határához ér, a beszervezett csapatok tisztjeik irányítása mellett, a felfegyverzett munkásság és polgárság segítségével adott jelre megrohanják a német megszálló sereg irányító parancsnokságait, az Astoriát, a Royalt, a Ritzet, a Wien Szállót, a svábhegyi Gestapo-fészket, a német követséget, a nyilas minisztériumokat és a »Hűség házát«. Más rohamalakulatok megszállják a postát, a MÁV igazgatóságot, a pályaudvarokat és a vasúti csomópontokat. Ismét más alakulatok birtokukba veszik a Duna-hidakat, amelyek az ország jövője szempontjából elsőrendű fontosságúak, ártalmatlanná teszik az őrséget, leszerelik a robbantóanyagokat és így megakadályozzák a robbantásokat. A terv szerint ezekkel az akciókkal egyidejűleg harcoló csapatok Budapest déli részén megteremtik az összeköttetést az orosz csapatokkal és azt mindaddig tartják, amíg a Vörös Hadsereg alakulatai beérkeznek a fővárosba, és a magyar csapatokkal együttműködve megsemmisítik a német és nyilas egységeket.”¹²⁴

Itt kell megemlíteni, hogy a „moszkovitáktól” független Demény Pál kommunista csoportja is kapcsolatot talált a MNFFB katonai vezetőségéhez (Tartsay Vilmoshoz). Deményék támogatottsága a munkásság körében sokszorosa volt Rákosiékénak, ráadásul a tiszti szervezkedés terveiben kulcsszerep jutott volna a Csepel-szigetnek, vagyis Deményék legfőbb háttörőjének. Egy esetlegesen kiterjedő nemzeti felkelésre azonban sem Varsóban, sem Budapesten nem tartottak igényt az oroszok, akik dolgvégezetlenül visszaküldték az antifasiszta közös harcra felajánkozó, fronton átjutott csepeli munkás-

¹¹⁹ „Bajcsy-Zsilinszky a szalon közepén állott olyan feszes tartással, mint egy huszár hadnagy; az ajtón belépett a sánta tábornok, a két barát egymás felé sietett, ekkor már könnyes volt a szemük, szóltanul megölelték egymást.” Kovács: *Magyarország megszállása*, 123. (Vigh Károly forráshasználatára jellemző, hogy a bizonyára bántónak érzett „sánta tábornok” szókapcsolatot egyszerűen átírta „vitéz tábornokra”. Vö. *Kortársak*, 424.)

¹²⁰ Domokos: *Két per*, 250–251.

¹²¹ Kovács: *Magyarország megszállása*, 123–126.

¹²² Uo. 124.

¹²³ Almásy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a katonai ellenállási mozgalom. In: *Kortársak*, 430–435.

¹²⁴ Pintér: *Adatok*, 444.

küldöttséget.¹²⁵ Ennél a kísérletnél sokkal jobban dokumentált Kiss János egyeztetése Pálffy Györggyel és Sólyom Lászlóval, vagyis a kommunista „vonallal”. A két csoport együttműködése feszültségektől volt terhes. A Gobbi Hilda színésznő lakásán tartott megbeszélésen Kiss türelemre intett és a szabotázsakciók mérséklését kérte a kommunista sejtektől az erőik egyesítése és a katonai cselekmények pontos időzítése érdekében. Kivárára azonban a „gombnyomásra” történő átállás tervét elvető Pálffyék nem mutatkoztak hajlandónak.¹²⁶ Az időzítés valóban kardinális kérdés volt, s e téren mindkét fél a vérbe fojtott varsói felkelés szomorú példájára hivatkozott. A katonai vezetők többször okoztak gondokat konspirációs tudatlanságukkal, így az MNFFB Rajk László „konspirációs szakértő” kirendelésével próbált rendet tenni e téren.¹²⁷ Nem született konszenzus a munkásmilíciák katonai fennhatóságának kényes ügyében sem, a kapcsolatok ráadásul a tisztai csoporttal érintkezést találó, partizánseregeket ígérő kétes alakok (pl. Topa János, Stolte István) feltűnése mérgezte tovább.¹²⁸ A felek közt gyakorta Bajcsy-Zsilinszky igyekezett közvetíteni,¹²⁹ noha ő maga a jelek szerint továbbra sem tett le az angolszász orientációról.¹³⁰

Miután a Kék Golyó utcába megérkezett Kőszegről Kiss János felesége is, a Bajcsy-Zsilinszky házaspár ismét költözésre kényszerült. 1944. november 19-ig Szücs Sándoréknál húzták meg magukat a Zsil utca 7.-ben. A konspirációs szabályok betartásáról így emlékezett meg a házigazda gyermeke: „anyám meg volt sértve, amikor a tárgyalások alkalmával a konyhában kellett maradnia; micsoda dolog, méltatlankodott még időskorában is, a ház asszonyával így bánni... A csengetésre Mickó nyitott ajtót, de amikor például a kommunista Kállai Gyula járt ott, még ő [mármint Bende Mária – B. Á.] is konyharabságra ítéltetett.”¹³¹

¹²⁵ Demény Pál: „A párt foglya voltam”. Bp. 1988. 107–151.; Uő: Ellenállók, antifasiszták. 1944. *História* 5 (1983) 2. sz. 7–9.

¹²⁶ Almásy: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 430–435. A Magyar Front egyik röpirata a tiszteket és csapataikat a „dialmas Vörös Hadsereghez” történő átállásra, szabotázsakciókra és „partizáncsapatok alakítására” bízta. Honvédtisztek!... 1944. október 26. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/181. A katonatisztek perének ítéletindoklása szerint a kommunista kiadású röpiratok kiadását Bajcsy-Zsilinszky „letiltotta azzal, hogy majd ő fogja megszövegezni a szerinte helyes tartalmú röpiratot. Ennek folyományaként írta meg három [...] alakban a nemzethez címzett kiáltványát.” A m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. tárgyalási jegyzőkönyve és ítélete Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai elleni terrorperben. (= III. tárgyalási jegyzőkönyv) Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 8.

¹²⁷ Csorba: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 459.

¹²⁸ A Stoltzéval szoros kapcsolatban lévő Topával Nagy Jenő tárgyalt. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási jegyzőkönyv. Nagy Jenő vallomása. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 11., 14.; Uo. Ítélet. 1944. december 8. 11.

¹²⁹ Pintér: Adatok, 445–446.; Almásy: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 435.; Simonffy: *Kompország katonái*, 219.

¹³⁰ Hamza emléke szerint Bajcsy-Zsilinszkynek a megbízható emberekkel körülvett Pajor-szanatóriumba kellett volna bevonulnia, hogy – az ott szintén álbetegként tartózkodó – angol vezérkari tisztekkel tárgyalhasson. Az ötlet lekerült a napirendről. Hamza D.: *Harcunk a szabadságért*, 22. A Pajor-szanatórium ellenállásban betöltött szerepéhez lásd Szelke László: *A Gresham a nációk ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Bp., 2016. 83–84. Egy másik terv szerint a „Bajcsy-Zsilinszky vezette ellenállás” Szügyi Zoltán közreműködésével megkísérelte a Szent László hadosztályt nyugatra juttatni, hogy ott brit alakulatok előtt kapitulálhassanak. Szekér: *Titkos Társaság*, 18.

¹³¹ Szücs: Mit kezdjünk Bajcsy emlékével, 166.

1944. november 19-én, vasárnap került sor a Felszabadító Bizottság képviselte pártok és szervezetek nagyszabású tanácskozására a Nitrokémia Rt. Nádor utcai épületében.¹³² A Bajcsy-Zsilinszky elnökletével megtartott ülésen részt vettek a Magyar Front küldöttei, a katonai ellenállók és az illegális sajtó képviselői is. Az MNFFB elnöke behatóan foglalkozott a moszkvai delegáció régóta mérlegelt ügyével, amit a tanácskozás előtt Kiss János lakásán szűkebb körben már egyszer átbeszéltek.¹³³ Bajcsy-Zsilinszky ismertette a Molotov külügyi népbiztoshoz tervezett memorandum és a csapataival Budapest felé közelítő Malinovszkij marsallnak címzett levél tervezett tartalmát. A résztvevők megvitatták a tervezetet, majd végső formába öntötték a fogalmazványt.¹³⁴ A Molotovnak címzett memorandum kifejtette, hogy „mielőbb szoros kapcsolatot” és „együttműködést” szeretnének „a Szovjetunióval és a szovjetország hadsereggel”, hogy együtt szabadítsák fel Magyarországot. Az MNFFB elnöke ezért a népbiztos jóakarataiba ajánlja a delegációt, melyet „dr. Csűrös Zoltán műegyetemi tanár, Péntes [...] és Angyal [...] vezérkari őrnagy” alkotott volna – olvashatjuk az OSZK Kézirattárában őrzött tervezeten, noha a szakirodalom a tolmácsként bevont Péntes Géza mellett Szent-Györgyi Albert és Radványi Imre hadmérnök őrnagy tervezett részvételéről tudósít.¹³⁵ A MNFFB az alábbi öt „kéréssel” fordult a II. Ukrán Front parancsnokához: 1. „Azok a magyar csapatok, melyek megnyitják a frontot” a szovjetek előtt, ne legyenek hadifoglyok, „hanem külön magyar seregsteként, magyar vezetés alatt vehessenek részt” a harcokban. 2. Az 1941 óta szovjet fogságba került magyar katonákból is ide verbuváljanak. 3. A magyar „seregstest” egészüljön ki a még fel nem szabadított részekben hadakozó „partizánokkal”, „munkáscsapatokkal”, megalkotva a „magyar főlzabadió hadsereget”, mely „láttassék el sürgősen, a szükség szerint megfelelő modern felszereléssel és fegyverzettel”. 4. „A főlzabadió Magyarországon maradjon meg a magyar polgári közigazgatás, beleértve a rendfenntartás szerveit is.” 5. „Gyakorlati összhang és együttműködés” épüljön ki a felek között. A Malinovszkijnak címzett levél ehhez még hozzátette, hogy a Magyar Front és az MNFFB megbízásából küldik Csűröst Moszkvába „a Szovjetunióval való politikai és katonai összeköttetés és együttműködés előkészítésére”.¹³⁶ A két dokumentum tehát kísérletnek tekinthető a bizottság államhatalmi szervként való legitímálására és a magyar ellenállásnak az antifasiszta koalícióhoz csatolására.¹³⁷

Másnap Szőnyey Tamás ügyvéd Bertalan utcai lakásán gyűlt össze az MNFFB több vezetőségi tagja, aligha sejtve, hogy ez lesz utolsó sikeres összejövetelük. Boldizsár Iván

¹³² Lévai közlése szerint ez idő tájt Bajcsy-Zsilinszkyék itt (is) laktak. Lévai: *A hősök hőse*, 31.

¹³³ Almásy: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 435.

¹³⁴ Csorba: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 461–462.

¹³⁵ A memorandumot idézi Pintér: Adatok, 449. Pintér István részletezte a küldöttség körüli személyi vitákat, de „Angyalról” ő sem tudósít. Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*, 222–223.; Uő: *Magyar antifaszizmus és ellenállás*. Bp., 1975. 438–439.

¹³⁶ Mindkét dokumentumtervezet megtalálható: OSZK Kt 28. fond 38. A Nemzeti Főlkelés Főlzabadió Bizottságának iratai. 1944. OSZK Kt 28. fond. [Ugyanezek a nevek szerepelnek egy másik piszkozaton is.] 199.

¹³⁷ Gazi: A Felszabadió Bizottság, 190. A súlyos konspirációs hibákat érzékelteti, hogy a többek által gyanús-nak tartott Topa János részt vehetett az MNFFB teljes ülésén. Sőt, Péntes Géza visszaemlékezése szerint eredetileg ő lett kiszemelve a moszkvai delegáció egyik tagjának. Végül a magas rangú szovjet kapcsolatát előszeretettel hangoztató, állítólagos partizánvezérnek meg kellett elégednie az okmányok egyik példányával, amit „kézbesítés végett” átadtak neki. Uo. 202–203.

a szöveg francia, míg Péntes Géza az orosz fordítását adta át Bajcsy-Zsilinszkynek, aki mindhárom verziót (magyar, francia, orosz) szignózta, ellátta a Bizottság bélyegzőjével, majd Péntes Gézának átnyújtotta a küldöttség iratanyagát.¹³⁸ A repülőnek 1944. november 23-án kellett volna felszállni a székesfehérvári repülőtérre.¹³⁹ Mindeközben a Szovjetunióban november végén tárgyalásokat folytató Szent-Iványi Domokos emlékiratai szerint Bajcsy-Zsilinszkyt kint a leendő magyar kormány (külügy)minisztereként tartották számon,¹⁴⁰ Fenyő Miksa pedig a háború utáni Magyarország kormányfőjeként számolt vele ugyanekkor.¹⁴¹

Még a november 19-i megbeszélés történetéhez tartozik, hogy a kérdésbe bevont egybegyűltek Bajcsy-Zsilinszky kérésére új rejtkehely után néztek az MNFFB elnöke számára. Ezúttal a diákellenállásban tevékenykedő Szabó György, a néhány hónappal korábban elhunyt Szabó Zoltán egyetemi tanár fia sietett segítségére, aki a Fűvészkertet ajánlotta számára szállás gyanánt. Makay még aznap átszállította a házaspárt az itt található épületbe, mely valóban ideális búvóhelynek ígérkezett.¹⁴² Bajcsy-Zsilinszky új rejtkehelyén találkozott Csorba Jánossal és Kiss Jánossal, akikkel katonai és politikai kérdésekben egyeztetett.¹⁴³ Boldizsár Iván emlékei szerint Bajcsy-Zsilinszky ebben a néhány napban ismerhette meg az „auschwitz-i jegyzőkönyvek hártypapírra írt fordítását” is, amit egy, a klinikai negyedben kerengő gépkocsiban lapozhatott át, nagy felháborodással véve tudomást tartalmáról.¹⁴⁴ Szintén Boldizsár tudósít róla, hogy a fűvészkerti időszakban új iratokat kapott Bauer Miklós grafikusnak köszönhetően, aki Bíró Bertalan névre készített számára „hamis igazolványokat, valódi fényképével”.¹⁴⁵ A Fűvészkertből november 22-én kellett volna továbbállniuk a megbeszéltek szerint. Szerda este azonban hiába vártak a mindig pontosan érkező Makayra.

Ennek oka Mikulich Tibor páncélos százados árulása volt, aki Nagy Jenőn keresztül talált kapcsolatot az ellenállás vezérkarához. A meglehetősen labilis idegzetű Mikulich informálta a hatóságokat az 1944. november 22-i összejövetelről,¹⁴⁶ illetve a belépéshez szükséges jelszóról („mozijegy”).¹⁴⁷ Ennek következtében a Nemzeti Számonkérő Külö-

¹³⁸ Gazsi: A Felszabadító Bizottság, 190.

¹³⁹ Uo. 191., 194.

¹⁴⁰ Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés. 1941–1972*. Bp., 2016. 330., 335.

¹⁴¹ Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. Bp., 2014. 393. (1944. november 11.)

¹⁴² Karsai: *Történelem*, 3.

¹⁴³ Gazsi: A Felszabadító Bizottság, 207.

¹⁴⁴ Boldizsár Iván: „Bíró Bertalan”. *Napló és emlékezése Bajcsy-Zsilinszkyről. Népszabadság* 1975. január 19. [Vasárnapi melléklet.]

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Mikulich a Honvédelmi Minisztérium nemzetvédelmi osztálya vezetőjénél, Andreánszky Jenő alezredesnél jelentkezett. Hollós Ervin: *Kivégzés Kőhidán. Népszava* 1969. december 24. Andreánszky mutatta be Orendy Norbert csendőr alezredesnek, a Nemzeti Számonkérő Különítmény vezetőjének 1944. november 20-án. Mikulichot „Orendy azonnal átvitette a Naphegy térre, ahol további részleteket tárt fel az ellenálló csoport katonai és polgári céljairól”, majd az ügyet átadta Radóéknak. Kovács Zoltán András: *A nemzeti számonkérés szervezete. A magyar állambiztonság történetének ismeretlen fejezete. Századok* 136 (2002) 1138.

¹⁴⁷ Az 1945-ben Erdélybe menekülő Mikulich 1944-es szerepe a Radó-per idején már közismert volt. *Szabad Nép* 1946. április 18. A román hatóságok 1956 után „[Mikulich] azonosítására és elfogására egy sor informatív-operatív módszert” bevetettek, majd a sikeres akció után 1959-ben át is adták Magyarországnak.

nítmény Radó Endre vezette katonai nyomozó alosztályának csendőrnnyomozói is tisztelüket tették Tartsay Vilmos Andrassy út 29. szám alatti lakásán, egyenként tartóztatva le ez ideérkezőket. A házigazdán kívül erre a sorsra jutott – többek között – Nagy Jenő, Almásy Pál, Révay Kálmán,¹⁴⁸ Makay Miklós, Balássy Pál, valamint Garay László postaigazgató, Szalai Sándor nyomdász és Boldizsár Iván is.¹⁴⁹ Az ágy alá tuskolt Boldizsár kései emlékei szerint sajátos módon tüntette el (szétrágta) a Malinovszkijnak címzett levelet.¹⁵⁰ Még aznap lebukott Kiss János is illegális tartózkodási helyén, a Várban (Tárnok utca),¹⁵¹ és másnap hajnalban füvészkerti rejtékhelyén nejével együtt elfogták Bajcsy-Zsilinszkyt is.¹⁵² A politikusnak annyi ideje sem volt, hogy az ágya mellé kikészített pisztolyához nyúljon. „Az egyik nyomozó, aki őt Tarpáról ismerte, közölte vele, hogy a ház körül van véve, kár minden ellenállásért” – olvashatjuk egy későbbi, a népbírószági perről készült tudósításban.¹⁵³ A nyomozók iratokat is lefoglaltak a Füvészkertben.¹⁵⁴

Túlzás nélkül mondhatjuk, az MNFFB-t lefejezték, mielőtt az előmunkálatokon túl komolyabb fegyveres ellenállást fejthetett volna ki. Pedig Révay Kálmán visszaemlékezése szerint „a nagy mű közvetlen befejezés előtt állott, a felkelés kirobbantásához, melyet Tartsay három változatban dolgozott ki, Nagy Jenő megszerkesztette a jelszót és annak továbbítási módját. Ezekben a napokban Zsilinszky Endre, Kiss János és a többiek a lázas alkotás mámorában tárgyaltak, helyüket úgyszólván óránként váltogatva. Az idő rövid volt és az illegális munkának íratlan törvényeit bizony nem egyszer meg kellett szegnünk. Nehéz munka volt, mert mi katonák egyáltalán nem rendelkezünk olyan illegális, sőt konspirációs tapasztalattal és gyakorlattal, hogy ebbe az igen nehéz helyzetbe minden szempontból helyesen tudtunk volna beleilleszkedni. Egy párt, amelyik negyedszázadon keresztül mint illegális párt működött, rendelkezett gyakorlattal és konspirációs tapasztalattal, viszont velük nem lehetett meg az a szoros kapcsolatunk, ami a tömegek mozgósításához feltétlenül szükséges lett volna, mert a huszonöt éves nevelés olyan tudatalatti, sőt tudatos gyűlöletet igyekezett egy katona lelkében kiépíteni, hogy ennek eloszlásához vezetőinknek nagy tudása és haladó szellemű politikai éleslátása volt szük-

Gyorsírásos feljegyzés a [román] Belügyminisztérium 1958. szeptember 16–18. közötti operatív gyűléséről (részlet). In: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Főszerk. Stefano Bottoni. Csíkszereda, 2006. 358. Mikulich bújtatóit és támogatóit Romániában letartóztatták és elítélték, a „csoport” vezetőjét pedig zárt tárgyalás után, 1960. október 6-án, Budapesten kivégezték. 1956–1965 között romániai politikai perekben meghurcoltak és elítélték. 244. (http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2163.pdf. A lefoglalás ideje: 2017. november 17.)

¹⁴⁸ Késve érkezett a helyszínre Messik János hadnagy és sofőrje, Széchenyi Pál tartalékos zászlós, akik tűzharcot kezdeményeztek a helyszínt már ekkor ellepő nyomozókkal. A kórházba szállítást követően mindketten életüket veszítették. Kovács: A nemzeti számonkérés, 1139.

¹⁴⁹ Boldizsár Iván: *A másik Magyarország. A Magyar ellenállás története*. Bp., 1946. 40–41.

¹⁵⁰ Részletesen lásd Boldizsár Iván: *Halálaim*. Bp., 1975. 45–56.

¹⁵¹ Kiss Sándor: Kiss János altábornagy. *Budapest* 22 (1984) 12. sz. 25.; Gazsi: A Felszabadító Bizottság, 206.

¹⁵² Egy füvészkerti fűtő visszaemlékezése szerint hajnali négy körül történt mindez. *Mai Nap* 1989. március 2.

¹⁵³ *Világ* 1946. április 18.

¹⁵⁴ Erre utalnak a „Bajcsy-Zsilinszky Endre lakásán előtalált [...] mozgalmi iratok, röpiratok”. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 13.

seges” – fogalmazott a tragikus sorsú katonatiszt az 1945 utáni idők nyelvén, de mindenki által érthetően.¹⁵⁵

Mindazonáltal Révay arra vonatkozó utalását, hogy a szervezkedést közvetlenül a felkelés kirobbantása előtt leplezték le, kétkedéssel kell fogadnunk. Ezt egyrészt cáfolja, hogy Kiss János december közepére időzítette a Vörös Hadsereggel együttműködve kirobbantani tervezett általános felkelést,¹⁵⁶ másrészt a nyomozati anyagok sem utalnak „a nagy mű közvetlen befejezésére”. „A mozgalom meglehetősen kezdeti állapotban volt és a tervek kidolgozásához és a szélesebb alapokra való kiterjeszkedéséhez a felgöngyölítés napján akartak hozzáfogni” – fogalmazott a vallatásokat vezető Radó,¹⁵⁷ s Boldizsár Iván is lassan haladó fegyverkezésről értekezett (noha ugyanott „tízezer főnyi illegális hadsereget” vizionált).¹⁵⁸ A szervezkedést mégsem tekinthetjük „gittegyeletnek”,¹⁵⁹ s korántsem csupán kegyeleti okok miatt. Kiss János tervének volt tétje. A német csapatok, súlyos létszámihiánnyal küzdöttek, s aligha lettek volna képesek egy külső és egy belső frontot tartani” – fogalmazott Gazsi József.¹⁶⁰ A varsói felkelés sorsa ugyanakkor arra kell figyelmeztessen, hogy egyáltalán nem volt biztosra vehető az orosz csapatok további előrenyomulása – vagyis a „külső” front – egy kirobbantott „belső” felkelés esetén. Ez pedig könnyen vezethetett volna a lengyelországihoz hasonló vérfürdőhöz.

Az alapos magyar csendőrnnyomozóknak és a lebukás utáni szétszéledésnek köszönhetően mindenesetre a német tisztekben – akik keményebb fogadtatáshoz voltak szokva az általuk megszállt országokban – nem hagyott mély nyomot az MNFFB története és bukása. Gosztonyi Péter kutatásai szerint legalábbis „a háború utáni német történeti és hadtörténeti (beleértve a memoárirodalmat is) leírásokban semmi szó nem esik” róla,¹⁶¹ jóllehet korabeli német iratok tanúsága szerint 1944 novemberében még tartottak a megszállók egy esetleges felkeléstől.¹⁶²

Út a mártíriumba

A lebukással megkezdődött Bajcsy-Zsilinszky életének utolsó, igencsak megalázó szakasza. Ha az első fogság idején még nem is találtunk biztos nyomokat a fizikai kínzásra vonatkozóan, mindez a nyilas rendészeti szervek esetében cseppet sem kétséges. Az első

¹⁵⁵ Révay Kálmán: *A szabadság négy vértanúja*. Bp., 1947. 10.

¹⁵⁶ Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 195.

¹⁵⁷ Az 1944. december 2-án kelt jelentését idézi Hollós Ervin: *Csendőrség, rendőrség, VKF 2*. Bp., 1971. 409. Vö. „A számba jöhető erők koordinálásánál tovább” az MNFFB „nem jutott”. Kovács: *Magyarország megszállása*, 123–126. Kovács már emigrációja előtt is úgy gondolta, „az ellenállással, függetlenségi harcunkkal nem nagyon dicsekedhetünk.” Kállai Gyula: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Bp., 1946. 31. (Kovács hozzászólása Kállai előadásához.)

¹⁵⁸ Boldizsár: *A másik Magyarország*, 35–36. Fehér Lajos szerint az összegyűltek épp a konspiráció szigorításáról szerettek volna megegyezni Tartsay lakásán. Fehér Lajos: *Így történt*. Bp., 1979. 495.

¹⁵⁹ Vö. Domokos: *Két per*, 343.

¹⁶⁰ Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 197.

¹⁶¹ Gosztonyi: *A magyar ellenállási mozgalom*, 25.

¹⁶² Tóth Sándor: *Budapest ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 22* (1975) 268.

pofonokat már letartóztatásakor elszenvedte az önérzetes politikus,¹⁶³ akit később – társaihoz hasonlóan – válogatott kínzásoknak vetettek alá a Nemzeti Számonkérő Szervezet naphegyi központjában,¹⁶⁴ illetve a Margit körüti fogházban.¹⁶⁵ A csendőrnnyomozók tapasztalt, „nagy kihallgatási rutinnal rendelkező, ugyanakkor hihetetlen kegyetlen vallatók voltak. A verés, a talpalás, a villanyozás” mindennapi bevett gyakorlatuk volt, több más rafinált kínzási mód mellett.¹⁶⁶ Radó 1946-os pere során először tagadta a bántalmazásokat, majd így emlékezett: „embereim gúzsba kötötték Bajcsy-Zsilinszky Endrét és jobb bokájánál fogva a mennyezethez erősítették.”¹⁶⁷ Az özvegy ugyanitt arról adott számot, hogy férje „ágyban feküdt és kék volt a szája széle. Össze-vissza verték, villanyozták, soha nem felejttem el azt a látványt, mikor megláttam. Kijelentette szegény, »még a németek sem bántak így velem.«”¹⁶⁸ Bajcsy-Zsilinszky Kiss-sel, Tartsayval és Naggyal együtt került át a Margit körüti fogház ügyészi részlegére, ahol futólag találkoztak Boldizsár Ivánnal is. „Az ágyukon ültek mind a négyen, s ami a legjobban megmaradt emlékezetemben, az egyenes derekuk volt. Egyikük sem támaszkodott, nem is könyökölt, kihúzott testtel, merev nyakkal néztek maguk elé. Biccentettek nekünk, nem szóltak”¹⁶⁹ – emlékezett később Boldizsár.

Az elfogottak ellen Vargyassy Gyula altábornagy elnökletével folytatott le statáriális eljárást a Vezérkari Főnökség III. számú, Margit körúton székelő bírósága. A legfontosabb hivatalos szereplő azonban nem Vargyassy, hanem Dominich Vilmos hadbíró őrnagy volt, aki stalluma szerint „bíróságvezetőként”,¹⁷⁰ illetve „tárgyalásvezetőként”¹⁷¹ irányította a procedúrát, melyben „a nemzet totális mozgósításával és harcba állításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszter [Kovarcz Emil – B. Á.] mellé beosztott tábornok, mint illetékes parancsnok bírósága” is részt vett.¹⁷² Hajnácskóy csendőr ezredes, a haditörvényszék legfiatalabb tagja 1945-ben a politikai nyomásgyakorlást hangoztatta, mivel a zártnak hirdetett tárgyaláson „mindvégig jelen volt a Nemzeti Számonkérő Szék számos altisztje és legénységi állománybeli beosztottja”, ráadásul Orendy Norbert helyettese (Könczey őrnagy), sőt Radó is tiszteletét tette az ülésteremben.¹⁷³ Az eljárást egyébként is minduntalan súlyos formai szabálytalanságok jellemezték, nem függetlenül az egymással is riva-

¹⁶³ Bajcsy-Zsilinszkyt átvitték egy „másik szobába és amíg én öltöztem, hallottam ordításukat: »Hol a deklaráció?« Pofonok csattantak” – emlékezett később az özvegy. *Világ* 1946. május 3.

¹⁶⁴ Horváth József et al: Hóhérok kezén. *Népszabadság* 1958. június 3.; *Forradalmárok, katonák*. Szerk. Hetés Tibor. Bp., 1968. 57.

¹⁶⁵ Bende Mária-t szintén bevitték a Margit körútra. Vonatkozó visszaemlékezéséhez lásd *A felszabadulás krónikája. 1944 ősze-1945 tavasza*. Szerk. Karsai Elek – M. Somlyai Magda. Bp., 1970. 138–139.

¹⁶⁶ Kovács Tamás: A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk* 51 (2006) 3. sz. 81., 76.

¹⁶⁷ *Világ* 1946. február 27.

¹⁶⁸ *Világ* 1946. május 3.

¹⁶⁹ Boldizsár: „Bíró Bertalan”, 7.

¹⁷⁰ Jelentés a VKF bíróság III. felállításáról és működéséről. 1944. november. 4. In: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Szerk. Szabó Győző et al. Bp., 1992. 55.

¹⁷¹ III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási jegyzőkönyv. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290.

¹⁷² III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 17.

¹⁷³ Hajnácskóy László csendőr ezredes, volt haditörvényszéki tag, gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályán. 1945. december 7. In: *Iratok*, 63.

lizáló hatóságoktól.¹⁷⁴ Különösen élénken figyelhette az eseményeket az 1944. december 7-i kegyelmi tanácskozás eredményeinek egyik megerősítője, a Bajcsy-Zsilinszky által az 1942-es újvidéki vérengzés miatt számon kérni tervezett Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredes, akit a nyilasok Beregfy Károly hadügyminiszter helyettesévé neveztek ki. Egy 1945 után igen elterjedt értesülés szerint az eredeti terv elrettentő megtorlás, vagyis a Vérmezőn végrehajtott nyilvános kivégzés lett volna.¹⁷⁵

Bajcsy-Zsilinszkyt és társait „hűtlenséggel” vádolták. Eszerint „arra szövetkeztek, hogy közvetlenül a hadműveleti terület mögött fekvő Budapesten a szövetséges német haderő hadászati mozdulásainak és a magyar kormány intézkedéseinek fegyveresen ellenálljanak, a német haderőt esetleges visszavonulás alkalmával a szükségessé váló robantásban megakadályozzák és az orosz hadsereggel való egyesülés után együtt harcoljanak a németek ellen”.¹⁷⁶ Az első tárgyalási napon, 1944. december 6-án csupán az MNFFB elnökének kihallgatására került sor, aki igyekezett kisebbíteni úgy saját szerepét („katonai dolgokkal nem foglalkozott”), mint a szervezkedés súlyát és államellenes élet. Személyes küldetésébe vetett rendületlen hite, s a felesége sorsáért való aggodás ekkor még erősen tartotta benne a lelket, sőt jóhiszeműségének és becsületességének tudatában „optimista” volt.¹⁷⁷ Elismerte, „hogyan a mozgalom, melynek szervezését átvette, a mai rendszer és a harcoló nemzet ellen irányult, de ő úgy érezte, hogy a háborúból s a németek oldaláról az országot el kell szakítani, ha kell, erőszakkal is” – olvashatjuk a hivatalos tárgyalási jegyzőkönyvben. A viszonyokra jellemző módon utólag, Sopronkőhidán rögzített dokumentum szerint Bajcsy-Zsilinszky kifejtette, hogy mindent meggyőződésből tett. „Céljük az is volt – vallotta –, hogy esetleges interregnum vagy exlex idején a közrendet és a közbiztonságot fenntartsák”, s a nemzeti vagyont megmentse (a többi vádlott szintén ekképp igyekezett érvelni). „Legnehezebb feladatuk volt a különböző beállítottságú, főleg baloldali csoportok összhangra hozása”, olvashatjuk a vallomásban. Hosszabb beszédre azonban nem volt mód, mert védője, Kelemen Kornél felhívta a bíróság figyelmét védence parlamenti képviselőiségére, melynek folyományaként „csak akkor vonható eljárás alá, ha a mentelmi bizottság őt kiadja”.¹⁷⁸ A kései időzítés nem volt véletlen. Az ügyvéd két jóindulatú hivatali beosztottal, Vargha Gábor hadbíró főhadnaggyal és Somóczy Lóránd bírósági írnokkal egyeztetett, megakadályozandó, hogy a kiadást a rögtönítélő bíróság ülése alatt el lehessen intézni.¹⁷⁹ A magánzárkába áthelyezett idős politikus „mosolyogva, jókedvűen búcsúzott” cellatársaitól.¹⁸⁰

¹⁷⁴ A legsúlyosabb törvénytelenégeket felsorolja Domokos: *Két per*, 407–411. Vö. Lévai: *A hősök hőse*, 58.

¹⁷⁵ A fő forrás itt is Lévai. Lásd Lévai: *A hősök hőse*, 49.

¹⁷⁶ Idézi Laczkó Mihály: Nagy Jenő, a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom mártírja. *Honismeret* 16 (1988) 6. sz. 49.

¹⁷⁷ Lévai: *A hősök hőse*, 45–60.

¹⁷⁸ III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási jegyzőkönyv. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290.

¹⁷⁹ Gazsi: *A Felszabadító Bizottság*, 208.

¹⁸⁰ Markos György: *Vándorló fegyház*. Bp., 1977. 170.

Másnap a többi tíz vádlott,¹⁸¹ valamint a tanúk kihallgatásával folytatódott a tárgyalás. Ezalatt megszületett a végzés Bajcsy-Zsilinszky eljárásának „leállításáról” „a mentelmi bizottság döntéséig”. Az MNFFB elnöke már nem hallgathatta meg az állítólagos partizánvezér, Topa János önmentő (vagy önleplező) vallomását, se bajtársai halálos ítéletének kihirdetését.¹⁸² A bíróság hat halálos ítéletet hozott, melyekből Révay Kálmán, Almásy Pál és Makay Miklós büntetését fogházbüntetésre módosították a délután megtartott kegyelmi tanácskozáson.¹⁸³ Kiss Jánost, Tartsay Vilmost és Nagy Jenőt azonban 1944. december 8-án, a Margit körüti fogház udvarán felakasztották. Bajcsy-Zsilinszky mélyen megrázta az általa felkért katonai vezetők kivégzése, amire nem számított. Bende Mária emlékei szerint utolsó személyes találkozásukkor – december 11-én – azt a konklúziót vonta le sorsukból, hogy „nekem most már nem is illik élni”.¹⁸⁴ A politikus érdekében Honti Ferenc svájci, vatikáni, londoni, moszkvai és amerikai kapcsolatait mozgatta meg, míg Szilágyi József az amerikai rádiónál próbálta meg megakadályozni a kiadatást.¹⁸⁵ A nyilas pótparlament, a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége azonban nem sokat tétlenkedett, s bár Bajcsy-Zsilinszky bízott a házelnök, Tasnádi-Nagy András intervenciójában,¹⁸⁶ Váczy György előterjesztése nyomán már december 9-én kiadták a hadbírósnak.¹⁸⁷ A várható ítélet nem lehetett kétséges. Esetleges végrehajtásának megakadályozása érdekében az immáron a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapjaként működő *Délmagyarország* a Szegeden rekedt szélsőjobbaldaliak kivégzésével fenyegetett.¹⁸⁸

Ekkor már nemcsak a várható súlyos ítéletek, de a Vörös Hadsereg gyakori belövései is rendszeresen borzolták a fogház lakóinak idegeit. Még jobban aggódhattak emiatt a nyilas tisztviselők, akik jobbnak látták december 11-én átköltöztetni a börtönt a „gyepűre”. Késő este volt, mire a kirendelt autóbuszok utasaikkal elindulhattak az új állomáshely, Sopronkőhida felé. A megbilincselte Bajcsy-Zsilinszkyt külön őrk kísérték fel a járműre, ahol – miután levették bilincset – ismerősök között foglalhatott helyet. Többek között Révay Kálmánnal, Almásy Pállal, Makay Miklóssal és Koczka Gyulával utazott együtt.

¹⁸¹ Kiss János nyugalmazott altábornagy, Nagy Jenő ezredes, Tartsay Vilmos ny. á. vk. százados, Makay Miklós, Révay Kálmán ny. á. százados, Almásy Pál alezredes, Balássy Miklós vk. őrnagy, Tóth István vk. százados, Kővágó József százados, Schreiber Róbert őrnagy. Balássy a tárgyaláson előadta, hogy „az első ezer között volt, aki a Nyilaskeresztes Pártba belépett”, s 1938-ban tárgyalat Szalásival, akinek kiszabadításán egy évvel később dolgozott, míg Tóth saját bevallása szerint „1935 óta szimpatizál és támogatta a Nyilaskeresztes Pártot”. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Tárgyalási Jegyzőkönyv. 1944. december 6–7. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 13–14. (Esetükben a bíróság az előzetes letartóztatás megszüntetését rendelte el, majd Schreiber Róberttel egyetemben szabadlábra helyezte őket. Uo. Ítélet. 1944. december 8. 16–18.)

¹⁸² Topáról lásd III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. 16–18.

¹⁸³ Erről lásd Hajnácskóy idézett vallomását, illetve magát a jegyzőkönyvet. A M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyve. 1944. december 7. In: *Iratok*, 58–59.

¹⁸⁴ [György:] Az utolsó karácsony.

¹⁸⁵ *Jelentés Honti Ferenc, a Független Kisgazda Párt külföldi megbízottja 1943. szeptember elseje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről*. N. n. Genf, 1946. 56–62.

¹⁸⁶ Még ügyének elkülönítésekor kérte ügyvédjét a vele való kapcsolatfelvétellel. Lévai: *A hősök hőse*, 59.

¹⁸⁷ A. I. Puskás: Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában, 1944. október–1945. április. *Századok* 100 (1966) 771. Váczy előterjesztésének első oldalát faksimileként közli *Így élt Bajcsy-Zsilinszky*, 250. (Váczynak az 1945-ös földreform során felosztott ezerholdas Szolnok megyei birtokát az ügyből kifolyólag „Bajcsy-Zsilinszky falvának” kívánták átnevezni. Lévai: *A hősök hőse*, 104.)

¹⁸⁸ *Délmagyarország* 1944. december 13.

„Járása, tartása töretlen volt, szomorú mosollyal üdvözölt minket” – emlékezett később Almásy.¹⁸⁹ A Budakeszi–Zsámbék útvonalon induló buszkaraván több mint egy napig volt úton, így az utasok – már csak időtöltés gyanánt is – folytatták a már a Margit körúti hetek alatt megkezdett „szakszemináriumokat”. A rabok érthető okokból eleinte kerültek a politikai kérdéseket és helyette olyan elvont problémákat boncolgattak, mint a természettudományos világkép, a magyarság nevelésének kérdései, vagy Werbőczy István és Dózsa György megítélése.¹⁹⁰ Bajcsy-Zsilinszky ismertette egyik új kedvencének, Neergard professzornak *A 20. század feladata. A modern fizikai világkép jelentősége korunk szellemi helyzetében és hatása a kultúra jövődjé fejlődésére* című művét, majd a földkérdést ecsetelte, végül szomorú kurucnóták éneklésével múltatta az időt (miközben társai sem maradtak némák).¹⁹¹ A busz utasai igyekeztek szökésre bírni az elcsigázott, majd’ hatvanéves politikust, s erre egy műszaki probléma alkalmával Hárshegy-nél, illetve Győr mellett – egy jóindulatú, tarpai származású őrnök köszönhetően – állítólag lett is volna némi remény. Koczás, Révay és Almásy idézett visszaemlékezéseiben ez a Lévai Jenő által is népszerűsített forgatókönyv valós opcióként rögzült,¹⁹² ám Markos György alighanem okkal kételkedett egy efféle manőver kivitelezhetőségében.¹⁹³ Az is valószínűsíthető, hogy a megrendült Bajcsy-Zsilinszky már nem lett volna kapható a méltatlannak érzett szökésre.

December 12-én éjjel érkeztek meg a buszok célállomásukra, a sopronkőhidai fegyház „H” alakú épületegyütteséhez. Bajcsy-Zsilinszkyt a harmadik emeleten helyezték el, egy egyszemélyes zárkában.¹⁹⁴ Németh Gyula országos fegyintézeti őrpáncsnok 1945. május 4-én jegyzőkönyvbe vett vallomása szerint a jövevényeket külön erre a célra kiürített szárnyban helyezték el, őrzésükről pedig nem a fegyintézet személyzete, hanem katonai őrség gondoskodott. „Hain Péter detektív csoportvezető aláírása szerepelt a beutaló aktán” – derül ki Németh vallomásából.¹⁹⁵ A Bajcsy-Zsilinszkyvel éppen egyidős, 1886-ban alapított fogházban december 17-én fűtöttek be először, ennek megfelelően a fogadtatás – minden tekintetben – fagyos volt. Idővel aztán nemcsak az ímmel-ámmal működtetett fűtés, de a sorsukkal alighanem számot vető örök viselkedése is okot adhatott némi bizakodásra. Erre azonban nem mindenkinek volt oka. „Egyik nap megláttam Bandi bácsit, amint az előírásos három lépést betartva, velünk együtt sétált a sorban. [...] Ugyanaz a lódenkabát volt rajta, mint az autóbuszban [...]. A rövidnadrág és a félcipő között feltűnően vékonynak tűnt a lába. [...] Még aznap becsomagoltam egy trikógatyát és amikor legközelebb a házimelós beadta a csajkát, odaadtam neki, hogy vigye el Bandi bácsinak. Az ő jóindulatú volt: engedte. A küldemény egy óra múlva visszajött. [...] Legközelebbi sé-

¹⁸⁹ Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló*. Bp., 1984. 40.

¹⁹⁰ Lásd Koczás Gyula: *Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája*. Bp., 1946.; Markos: *Vándorló fegyház*, 194–195.

¹⁹¹ Kurt von Neergard: *A 20. század feladata. A modern fizikai világkép jelentősége korunk szellemi helyzetében és hatása a kultúra jövődjé fejlődésére*. Bp., 1943. Vö. Koczás: *Bajcsy-Zsilinszky*, 9–11.

¹⁹² Lévai: *A hősök hőse*, 69–71. Lévai még azt is kifejtette a megvalósuló földosztás idején írt kötetében, hogy Bajcsy-Zsilinszky a buszon leszögezte: „a földreformmal kell kezdeni” az ország újjáépítését. Uo. 70.

¹⁹³ Markos: *Vándorló fegyház*, 190–191.

¹⁹⁴ Almásy: *Sopronkőhidai*, 44.

¹⁹⁵ Idézi Papp István: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja Sopronkőhidán*. In: *Tanulmányok Csatai Endre emlékére*. Szerk. Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron, 1996. 352.

tánkon újra mögéje szegődtem. [...] »Ugyan édes fiam, ne komédiázzunk. Hát nem mindegy, hogy az ember náthás-e, amikor akasztják? Neked erre a trikógatyára még nagy szükséged lehet... Te még megúszhatod.« – idézte a megrendítő választ Markos.¹⁹⁶ A szintén itt raboskodó Jávor Pál – kevésbé ismert – visszaemlékezése szerint Bajcsy-Zsilinszky, „bár tartása görnyedt volt, fejét mindig magasra tartotta, mintha elnézne az örök feje fölött s elnézne a magas, sűrű falak fölött is. Úgy éreztük, lélekben már nincs közöttünk.”¹⁹⁷ A politikus feleségének írt utolsó levelei is arról tanúskodnak: az MNFFB elnöke tudta, mi vár rá.

A vádlottakat Sopronkőhidára is követő Dominich 1944. december 23-ra tűzte ki az új tárgyalást. A fegyház melletti iskolaépületben megtartott ülés jegyzőkönyvei nem maradtak fent, így a történeteket későbbi – egymásnak olykor ellentmondó – visszaemlékezésekből kell megkísérelnünk rekonstruálni. Az események után elsőként Bajcsy-Zsilinszky hivatalból kirendelt védője, Pinezich István felsőházi tag szólalt meg 1945 tavaszán. Nyilatkozatában igyekezett cáfolni az ellene felmerült, alighanem igaztalan vádak, miszerint nem tett meg mindent reménytelen helyzetben lévő védencéért.¹⁹⁸ Innen tudjuk, hogy a halállal büntetendő hűtlenségre hivatkozó ügyészi vádindítványt követően Bajcsy-Zsilinszky „kimerítően, talán másfél órán át adta elő a védekezését”. „A háború folytatását teljesen céltalannak látta, a teljes elbukást elkerülhetetlennek tartotta, a további hasztalan pusztulás és vérontás elkerülése szerinte csak így volt lehetséges, ha a német szövetségtől elfordulunk, a lehetőség szerint a németektől kikapcsolódunk és keressük az érintkezést az oroszokkal, hogy fegyverszünetet és ennek alapján békét kaphassunk. Előadta Zsilinszky azt is, hogy egyik fő cselekvésük volt Budapest megkímélése, Budapest középületeinek és hídjainak felrobbantását valamiképpen megakadályozni [tervezték].” Az ügyvéd ezután bizonyításkiegészítési indítványt terjesztett elő, mely „Zsilinszky különböző, főleg idegen nyelvekre is lefordított vagy azokon megjelenő műveinek beszerzésére irányult”. Pinezich nyilvánvalóan tudta, hogy a védelem egyetlen szövetségese az idő (vagyis a közelítő Vörös Hadsereg). A bírák is felmérték azonban a helyzetet, s feleslegesnek ítélték kérését. A vád előterjesztése után hangzott el a védőbeszéd. „Felmentést kértem, bűnösség megállapítása esetén Zsilinszky kifogástalan múltjára, jóhiszeműségére és végeredményben hazafias aggodalom diktálta cselekményére való tekintettel a lehető legenyhébb büntetésnek a kiszabását” – emlékezett a védő. Ennek ellenére a reggel kilenc órakor megkezdett tárgyalás délután kettőkor halálos ítélettel zárult. Pinezich jegyzőkönyvbe vétette panaszait és bízott az elhúzódjó jóváhagyási procedúrában. Dominich azonban lehűtötte reménykedését és egyértelműen tudtára adta: „őt is sűrgetik.”¹⁹⁹

¹⁹⁶ Markos: *Vándorló fegyház*, 215. Révay Kálmán kísérőszövegekkel ellátott sopronkőhidai rajzaihoz a „sitiről” és foglyairól lásd Révay Kálmán: *Sopronkőhida 1944–45*. Bp., 1946. Lévai szerint a Rajk melletti cellában elhelyezett Bajcsy-Zsilinszky Sopronkőhidán már „azt vallotta, hogy a kommunisták pártja az ország vezetésére érett és hivatott párt”. Lévai: *A hősök hőse*, 73.

¹⁹⁷ Idézi Baróti Géza: A második soproni fenyegetés. *Magyar Nemzet* 1964. december 25.

¹⁹⁸ „A védőügyvéd szerepét később a helyi sajtó teljesen megalapozatlanul negatívan értékelte.” Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 354.

¹⁹⁹ A jegyzőkönyvet közli Balogh Margit: A sopronkőhidai „hűtlenek”. *Hadtörténelmi Közlemények* 102 (1989) 431–434. Bajcsy-Zsilinszky a tárgyalásra készülve könyveinek és „egyéb munkáinak” megküldését kérte

Az Aranyi Sándor rabtárssal 1981–1982-ben – vagyis közvetlenül 1982-ben bekövetkezett halála előtt – készített interjú szerint Bajcsy-Zsilinszky felszólalt az utolsó szó jogán, leszögezve, hogy „ha módjában volna, ismét vállalkozna hasonló tettekre. Mivel pedig bajtársait kivégezték, magának sem kíván más sorsot.” Felszólalását Aranyi szerint a *Himnusz*ból vett idézettel fejezte be. Aranyi arra is emlékezni vélt, hogy a politikus viszszaütötte javaslatát arra vonatkozóan, hogy nyilvánítsák „zavart idegállapotúnak”, s kegyelmet sem kért.²⁰⁰ Egy másik kőhidai rab, Csűrös Lajos visszaemlékezése szerint „Zsilinszky az utolsó szó jogán két óra hosszat tartó politikai beszédével bámulatba ejti a véstörvénytörvények tagjait”.²⁰¹ A jogban vélhetően kevésbé járatos Aranyi és Csűrös alighanem Bajcsy-Zsilinszky Pinezich által említett kimerítő „védekezését” nevezte „utolsó szó jogán” mondott beszédnek.

A kegyelmi kérvény be nem nyújtásának tézisének két olyan hivatalos személy vallomása is cáfolja, akik egészen bizonyosan bent ültek a tárgyalóteremben, s akik vallomásukat közvetlenül az események utáni években mondták jegyzőkönyvbe. A már említett Pinezich Istvánról és az általa feljelentett Érsek Albertről van szó, akik mindketten megerősítették, hogy az elcsigázott Bajcsy-Zsilinszkyben az utolsó pillanatban megmozdult az életöztön. Érsek nyugalmazott katonatiszt volt, akit 1944 decemberének közepén reaktívtáltak, s aki Bajcsy-Zsilinszky december 23-i tárgyalásán – rangidős tisztként – a bíróság elnökeként ténykedett. Érsek vallomásában igyekezett a felelősséget Dominichra és a szerinte bátortalan Pinezichre hárítani, ám maga is úgy emlékezett, hogy Bajcsy-Zsilinszkyvel a tárgyaláson durván bántak, s a vádlott az utolsó szó jogán nem szólalt fel. Az ítélet után azonban „kegyelmet kért, amelyre magunk között Dominich kijelentette, hogy ez ügyis csak formalitás, mert az ítéletet végre kell hajtani”.²⁰²

Pinezich jegyzőkönyvbe diktálta 1945-ben, hogy az ítélethirdetés után „Zsilinszky kívánságainak megfelelően” igyekezett kapcsolatot teremteni Bende Máriaival, Zsilinszky Gáborral és Kelemen Kornéllal.²⁰³ Bajcsy-Zsilinszky terve az volt, hogy rajtuk keresztül mozgósítja Angelo Rotta nunciust és Serédi Jusztinián hercegprímást, akik az illetékeseknél, mindenekelőtt a német birodalmi megbízottnál közben tudnának járni. Úgy vélte: „a német hadsereg részére felajánlandó nagyobb pénzösszeg ellenében Veessenmayer hajlandó lesz ügyét protegálni.” Védője azonban – állítása szerint – a kaotikus viszonyok közepette nem tudott autót indíttatni Budapestre vagy Ajkára (Zsilinszky Gáborhoz), sőt telefon-összeköttetést sem kapott, ráadásul sürgönyküldési kísérletei is zátonyra futot-

utolsó, Bende Máriaéhoz eljutatott levelében, 1944. december 21-én. Faksimileként közli *Így élt Bajcsy-Zsilinszky*, 251.

²⁰⁰ OHA 95. sz. Dr. Aranyi Sándor-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc. 1981–1982. 23. Lévai szerint sem kért kegyelmet a halálra ítélt politikus. Lévai: *A hősök hőse*, 79.

²⁰¹ Csűrös Lajos: Bajcsy-Zsilinszky utolsó órái. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/382.

²⁰² Érsek Albert gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 1946. április 9. Budapest Főváros Levéltára XXV. 1.a 1670–1946.

²⁰³ Kelemen később igazolta, hogy Pinezich táviratilag kérte őt közbenjárásra. Idézi Baross: Bajcsy-Zsilinszky Endre, 111.

tak.²⁰⁴ Ha hihetünk egy kései visszaemlékezésnek, védencének a telefonálást sikerült saját magának megoldania, jóllehet nem öccsével beszélt. Ruskiczay Rüdiger Imre akaratlanul is fültanúja volt a Bajcsy-Zsilinszky házaspár alighanem utolsó telefonbeszélgetésének. „Egy nagyon karakán ember jött be, kifogástalan tartással, elegánsan és amit sohasem felejték el, ez a bizonyos hírhedett Dominich odaszólt: »Képviselő úr, a méltóságos asszony kíván önnel beszélni.«”²⁰⁵ A tárgyalásvezető készségessége azonban a halálos ítélet jóváhagyásának ügyében sem lankadt, s már december 23-án a koraesti órákban Kőszegre utazott a megerősítésért. Az ítéletet itt is Feketehalmy-Czeydner – a Bajcsy-Zsilinszky által évekig üldözött újvidéki főbűnös – szignálta.²⁰⁶

Minden visszaemlékezés kiemeli, hogy a vádolt, majd halálra ítélt képviselő nyugodtan, kimérten viselkedett utolsó napjaiban, óráiban. A főfoglár engedélyével Makay, Révay, Almásy és Koczkás személyesen is elbúcsúzatott a „hűtlenségi” per fővádlottjától, aki arra figyelmeztette bajtársait: soha ne legyenek „hűtlenek a nemzeti függetlenség és szabadság eszméjéhez [...]. Nyugalma egyszerre volt döbbenetes és felemelő” – emlékezett Almásy.²⁰⁷ Koczkás Gyula arról vallott, a kisgazdapárti politikus egy órán keresztül részletezte kultúrpolitikáját, lelkére kötve, hogy szabadulása után jelentesse meg koncepcióját.²⁰⁸ Milassin István őrnagytól és környezetétől jóval közvetlenebb módon búcsúzott el („Szervusztok gyerekek, kérlek, ne felejtsetek el!”).²⁰⁹ Bajcsy-Zsilinszky utolsó óráit a ki-

²⁰⁴ A jegyzőkönyvet közli Balogh: A sopronkőhidai „hűtlenek”, 431–434. A politikus egyik Sopronkőhidán raboskodó földijének, Gyarmathy Andrásnak a visszaemlékezése szerint: „úgy tudtuk: Bajcsy-Zsilinszky Endrét nyilassá lett testvére meg akarta menteni a kötéltől, de ő nem alkudott, mert tudta, hogy jobb meghalni emelt fővel, mint tört gerinccel élni.” Kőváry E. Péter: Egy szemtanú Bajcsy-Zsilinszky utolsó napjairól. *Népszabadság* 1986. december 24. Lévai szerint Bajcsy-Zsilinszky valóban buzdította a nuncius megkeresésére feleségét és fivérét, de elutasította az esetleges német intervenciót. Lévai: *A hősök hőse*, 76.

²⁰⁵ OHA 92. sz. Ruskiczay Rüdiger Imre-interjú. Készítette: Kubinyi Ferenc. 1987. 48.

²⁰⁶ Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 354. Egy kőhidai rab „Sipos Árpád”, a „nemzet totális mozgósításával és totális harcbaállítással megbízott miniszter mellé beosztott tábornok” jóváhagyásáról tudósít. Csűrös Lajos: Bajcsy-Zsilinszky utolsó órái. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/382. Alighanem itt is vitéz Syposs Jánosról van szó, aki Kiss János ítéletét – Feketehalmy-Czeydnerével párban – jóváhagyta. Vö. III. tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. 1944. december 8. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. 17.

²⁰⁷ Almásy: *Sopronkőhidai*, 46.

²⁰⁸ A fizikus 1946-ban tett eleget a kérésnek. Úgy emlékezett, Bajcsy-Zsilinszky mindenki számára azonos (!) műveltséget szeretett volna biztosítani. Az alapképzésben eszerint négy elemi követően mehettek volna a gyerekek általános iskolába, míg a gazdátlanok kastélyokat internátusokká kell alakítani. Az új magyar értelmiség számára népfőiskolákat kell létrehozni. A tantervben a természettudományokra kell a hangsúlyt helyezni, kritikus szellemet plántálva a nebulókba – így szólt a „Bajcsy-Zsilinszky-terv” Koczkás-féle interpretációja. Vö. Koczkás: *Bajcsy-Zsilinszky*. Nézeteit közvetlenül kivégzése előtt lelkészének is kifejtette. „Az volt a véleménye, hogy a káros iskolarendszer, a rossz népoktatás sokban felelős azért, hogy háborúba ráncíghatták a félrevezetett, történelmi ügyekben tragikusan félretájékozott magyarságot.” Hajnali úrvacsora. Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó óráiról beszél sopronkőhidai gyóntatója. *Népszabadság* 1981. december 24. Lévai szerint ugyanakkor Bajcsy-Zsilinszky kivégzése előtt lelkészének felolvasott, feleségéhez címzett levele volt (fentiekkel nagy vonalakban egyező) politikai „végrendelete”. Lévai: *A hősök hőse*, 79–80.; Joó Kálmán: Bajcsy-Zsilinszky Endre végrendelete. *Demokrácia* 1945. április. 29. Itt hangzott el a halála után sokat idézett felszólítás, miszerint „legyen a magyar faj bátor és gerinces a jövőben!” Lévai: *A hősök hőse*, 81. (Az említett levelet Bajcsy-Zsilinszky Bárdosi lelkészre bízta, aki ellenőrizte is annak feladását. A címzett azonban sohasem kapta meg a küldeményt. Bárdosi Jenő: Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó órái. In: *Kortársak*, 481.)

²⁰⁹ Újabb részletek Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó perceiről. *Magyar Nemzet* 1945. június 27.

rendelt evangélikus lelkésszel, Bárdosi Jenővel töltötte, aki december 24-én, hajnali öt után jelent meg nála. Mint a lelkész visszaemlékezéseiből tudjuk, a politikus éppen levelet írt hitvesének, melyben iskolapolitikai terveit részletezte, egyben kérve „feleségét, hogy hátralévő életét iratainak rendezésével és kiadásával töltse el”. Hat óraker a hadbírórság hívatta, ahol közölték vele, hogy a halálos ítéletet két órán belül végre fogják hajtani. Mire visszaért, a harmadik emeleten kialakították a rögtönzött siralomházat. A halálraítélte „összekulcsolt kézzel állt meg a feszület előtt, és hosszan, csendesen imádkozott”. Ezután úrvacsorát vett és vallási kérdésekre terelte a szót, majd „elmondta, hogy minden törekvése mindig az volt, hogy a magyarságot szolgálja, és hisz abban, hogy magyar népe meg fogja őt érteni, törekvéseit, céljait valóra váltja”. Feleségéről is szólt és lelkére kötötte a lelkésznek, hogy gondoskodjon a levél elküldéséről, majd rendelkezett arról is, hogy a tarpai református temetőben legyen végső nyughelye. Italt kért, majd hamarosan megérkeztek az örök, akik „nagyon tisztelettudóan” figyelmeztették, hogy elérkezett az idő. „Amikor kiléptünk a zárkából, a kívül álló két ór tiszteletget. Az egyikkel kezét fogott. Lelkére kötötte, hogy legyen jó magyar. Amikor a másikkhoz ért [...], azzal is kezét fogott, amikor ez a katona egyszer csak összecsuklott, ráhajolt a kezére, és megcsókolta Bajcsy-Zsilinszky kezét. Lelket rendítő pillanat volt” – tette hozzá a lelkész, aki sem a kivégzésen, sem a temetésen nem lehetett jelen.²¹⁰

Orvosszakértőre ezzel szemben az illetékes hatóságoknak szükségük volt az ítélet-végrehajtásnál. Aznap reggel már három ifjú kommunisztát, Pataki István, Kreutz Róbert és Pesti Barnabás – golyó által – kivégeztek. Bajcsy-Zsilinszky a vesztőhelyen is „nagyon bátran és frissen lépkedett, mintha ő tartana szemlét” – emlékezett Aranyi, a kirendelt raborvos.²¹¹ Mivel a fogházban nem volt hivatásos ítélet-végrehajtó, a feladatokat pénzért és italért jelentkező önkéntesek látták el.²¹² A halálos ítélet újbóli kihirdetése után Bajcsy-

²¹⁰ Bárdosi Jenő jegyzőkönyvbe vett emlékezését közli Domokos: *Két per*, 430–435. Bárdosi évtizedekkel az események után egy rejtélyes hölgyről is megemlékezett, akivel többször találkozott, s akinek kérésére újra és újra megpróbált a politikus érdekében közbenjárni. *Népszabadság* 1981. december 24. Itt érdemes megemlíteni azt az értesülést, miszerint a politikusba már az 1920-as évek végén beleszeretett „Sopronhorpács arisztokrata birtokosánya”, Széchenyi Alexandra, aki oly kitartó volt, hogy noha Bajcsy-Zsilinszky nem viszonzta érzéseit, mégis nyaralót építtetett idolja közvetlen közelében. Talpassy Tibor – Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre a pálkői törpebérő. A pálkői Bajcsy Zsilinszky-bérlet története. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1970) 228. Annyi bizonyos, hogy Széchenyi Alexandra grófnőnek valóban volt villája Kővágóörsön. *Zalai Magyar Élet* 1941. szeptember 11. A pletykára éhes utókor – Dobi István szerint – még egy törvénytelen gyermekéről is tudni vélt. Ortutay: *Napló*, I. 407. (1966. március 6-i bejegyzés.)

²¹¹ OHA 95. sz. Dr. Aranyi Sándor-interjú, 25. A börtön jóindulatú orvosa Varvasovszky János volt. Csűrös Lajos: Bajcsy-Zsilinszky utolsó órái. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/382.; Újabb részletek Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó perceiről. *Magyar Nemzet* 1945. június 27. Varvasovszky még a tárgyalás előtt javasolta Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy húzza az időt, jelentsen beteget. A politikus visszautasította az ajánlatot. Lévai: *A hősök hőse*, 74.

²¹² A hóhér feladatát ellátó „Németh Mihály tizedes a fegyintézet kiűritésének másnapján, 1945. március 30-án öngyilkos lett, Ebenfurt közelében földelték el. Sztasák Mátyást 1946-ban tartóztatták le [...] A győri Népbírórságon 1948 őszén felelt brutális tetteiért.” Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 355. Egy újságcikk szerint az önként jelentkező Sztasák „kötözte össze kivégzése előtt Bajcsy-Zsilinszky Endre lábát és tevőlegesen közreműködött a további kivégzési aktusnál is”, noha a népbürokrácia előtt tagadta mindezt. *Délmagyarország* 1946. szeptember 3. Állítólagos szadizmusát részletezik: *Délmagyarország* 1946. szeptember 30. Alighanem szabaddalbra is került, mígnem az ÁVO „hosszas hajsza után” Győr mellett elfogta, így ismét a

Zsilinszky felkiáltott: „Édes hazám, kedves feleségem, Isten veled!” Az előkészületek után az elítélt még egyszer megszólalt: „Az Isten szeme mindent lát!” – figyelmeztetett. „A pribékek kirántották a zsámolyt és a lábára kötött kötelet húzták. A hóhér pedig elfordította a fejét. Bajcsy-Zsilinszky többé nem mozdult.”²¹³ Tetemét fegyencek szállították át késő délután a fegyintézeti temetőbe.²¹⁴ A korabeli viszonyokra jellemző, hogy a szomszédos Zala megye nyilas lapja Bajcsy-Zsilinszky Endre kivégzéséről majd két hónappal az esemény után adott hírt.²¹⁵ A politikus sorsáról sokáig álhírek keringtek, maga az özvegy is csupán 1945. március elején bizonyosodott meg férje sorsáról.²¹⁶ A sopronkőhidai „siti-drót” gyorsabb információáramlást biztosított, így a karácsonyi misére 1944. december 24-én kiengedett rabok és védőőrizetese megilletődve hallgatták az orgonán rögtönzött Mária-himnuszt (miközben Budapestet éppen körbezárták a szovjet csapatok):

Boldogasszony anyánk, régi nagy patrónánk,
nagy ínségben lévén, így szólít meg hazánk:
Magyarországról, romlott hazánkról,
ne feledkezzél meg szegény magyarokról.

Kállay Miklós „a karzaton tenyerébe temette arcát, és látszott, hogy egész testét rázta a zokogás” – emlékezett 1944 szomorú karácsonyára a néhai miniszterelnök iránt aligha pozitív irányban elfogult egykori kommunista fogoly, Markos György.²¹⁷

Röviden összefoglalva a tanulmány főbb megállapításait mindenekelőtt leszögezhetjük, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre – minden időzítési és habituális különbség dacára – elsősorban Kállay Miklós és nem Kállai Gyula szövetségese volt 1942 és 1944 között, s ezt tekinthetjük kiindulópontnak az 1944-es börtönidőszak megértéséhez is. Az ekkor kelt börtönlevelek egyértelművé teszik a kisgazdapárti politikus markáns elhatárolódását a kommunista párttól, kötődését saját pártjához (és híveihez), valamint kapcsolatait nemcsak a mérsékelt angolbarát körökhöz, de még a Sztójay-kormány egyes minisztereirez (név szerint Jaross Andorhoz, Bonczos Miklóshoz és Antal Istvánhoz) is. Ezekből a forrásokból az is világosan látszik, hogy Bajcsy-Zsilinszky igencsak túlértékelte saját szerepét és lehetőségeit. Merőben új helyzet állt elő szabadulásával, mivel a közelgő Vörös Hadsereg szorításában nem maradt más választás, mint a kommunistákkal történő együtt-

népügyészségen kötött ki. *Friss Ujság* 1948. június 15. Sztasák a rendszerváltozás idején még élt. Tagadta, hogy szerepe lett volna a kivégzésben, s arra hivatkozott, hogy összetévesztették egyik őrtársával. Együttal azonban elismerte, hogy őrként részt vett az ítélet-végrehajtáson. Rövid életútinterjúját közli Halasi Mária: „Isten mindent lát és mindent hall”. Szemtanú Bajcsy-Zsilinszky Endre kivégzéséről. *Békes Megyei Népiújság* 1989. december 9.

²¹³ OHA 95. sz. Dr. Aranyi Sándor-interjú, 25.

²¹⁴ Németh Gyula sopronkőhidai fegyintézeti őrparancsnok 1945. május 4-én tett vallomásáról készült jegyzőkönyv. Idézi Papp: Bajcsy-Zsilinszky Endre 12 napja, 355.

²¹⁵ Kivégezték Bajcsy-Zsilinszky Endrét. *Zalai Összetartás* 1945. február 20.

²¹⁶ Lévai: *A hősök hőse*, 85.; *Valóság* (1965) 4. sz. 5.

²¹⁷ Markos: *Vándorló fegyház*, 224.

működés, vagyis egyfajta – 1945 után jócskán túlértékelt – kényszerszövetség. Bajcsy-Zsilinszky e tekintetben reálpolitikusként viselkedett, hiszen az egymással is rivalizáló munkáspártok nélkül nemcsak a fegyveres ellenállás tömegbázisa, de a Vörös Hadsereg – egyébként is igen kétséges – jóindulata sem lett volna szavatolható. A lebukás után Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsa nem lehetett kérdéses, s a halálával is nemzetét szolgálni kívánó politikus alighanem maga sem várt mást társainak kivégzése után, jóllehet megmentésére történtek kísérletek.